

ОСЛОБОБЕЊЕ СРБИЈЕ 1944. ГОДИНЕ

Начином на који је још у јесен 1941. године реаговала на општенародни оружани устанак Хитлерова Немачка је показала да Србију сматра чвориштем војно-политичке ситуације не само у Југославији, већ и на Балкану уопште. У каснијим етапама рата то је доказивала држањем у Србији својих и сателитских крупнијих снага, енергичним дејствима против јединица Народноослободилачке војске у Србији и оних у источној Босни, Црној Гори и Санџаку — које су претиле продором у Србију. За Трећи Рајх је значај Србије још више порастао у лето 1944. године, када је развој догађаја на свим фронтovima у Европи све непосредније наговештавао и битку за Балкан. Посебно је порастао значај стратегијских комуникација које су нацистичку Немачку преко Србије повезивале с њеним трупaма у Грчкој, Албанији и Бугарској.

Држањем Србије Немачка је обезбеђивала за себе експлоатацију Бора, Мајданпека, Трепче и других богатих рудника у Србији, који су имали изузетан значај за немачку ратну привреду и експлоатацију румунске нафте. Такође је осигуравала и свој непосредни утицај на сателитску Царевину Бугарску, чије су јој окупационе трупе у Србији, Македонији и Грчкој биле сигуран ослонац у очувању њених војних и економских интереса. Губитком територије Србије и њених комуникација, у ситуацији кад је одбраном на Карпатима требало штитити изворе нафте у Румунији и истовремено спречити продор Црвене армије ка Дунаву, ангажовање немачке балканске групације на подручју Паноније било би онемогућено. С друге стране, губитком Србије била би угрожена и непосредна позадина немачких снага у Грчкој и Бугарској, а затим доведена у питање даља одбрана Балкана, односно безбедност десног крила и бок немачког фронта према Црвеној армији.

С друге стране, у Србији је још од 1941. године великосрпска буржоазија настојала да у наслону на немачког и бугарског окупатора спречи јачање народноослободилачког покрета и оружане борбе коју је он водио и да обезбеди услове за обнову капиталистичког друштвено-политичког система. Због тога је избегличка влада Краљевине Југославије прихватила четнике Драже Михаиловића и прогласила их својом „војском у отаџбини“, обезбедивши им, у првим етапама народноослободилачког рата (1941—1943), моралну и материјалну подршку западних савезничких сила, које такође нису

желеле да се мења друштвени систем у Југославији. После Другог заседања АВНОЈ-а, чије су одлуке наишле на различит пријем код влада земаља антихитлеровске коалиције, четништво је, посебно у Србији, још више настојало да око себе окупи све снаге контра-револуције у земљи и иностранству, које су, у борби против Титове Југославије и њеног међународног признања, уживале подршку реакционарних кругова у западним савезничким земљама. Ове снаге реакције су шириле пропаганду да четнички покрет има подршку већине становништва Србије и да је овај део земље остао веран монархији и старом друштвено-политичком систему, што се користило за вршење притиска на војно-политичко руководство нове Југославије.

У немачким плановима за одбрану Балкана, као и у плановима квислиншких и других контрареволуционарних снага, значај Србије је био изражен и ангажовањем одговарајућих оружаних снага. Зато је немачка команда, у настојању да подручје Србије брани по сваку цену, средином 1944. године располагала са око 100.000 немачких, преко 40.000 бугарских и око 40.000 недићевско-љотићевских и белогардејских руских војника. Поред ових снага, Немци су рачунали и на помоћ четника Драже Михаиловића, који је тада располагао са 10 група корпуса, односно 47 корпуса, у којима се налазило око 40.000 наоружаних људи. Поред ових корпуса, на југозападној граници Србије налазила су се четири корпуса и два пука Црногорског добровољачког корпуса — укупно око 5.000 четника.

Значај Србије за народноослободилачки покрет је још у почетку оружане ослободилачке борбе био изражен чињеницом да су Централни комитет КПЈ и друг Тито изабрали за тежиште своје акције западну Србију и Шумадију. И после повлачења главнине партизанских одреда са слободне територије западне Србије и Шумадије (Ужичке Републике) у Санџак, крајем 1941. године, Врховни штаб и Централни комитет КПЈ имали су стално у виду изузетан значај Србије за развитак ослободилачке и револуционарне борбе народа и народности Југославије. О том је друг Тито говорио: „Нас никада за читаво вријеме што смо били ван Србије није напуштала мисао да морамо, чим за то буду створени услови, доћи натраг у Србију, коју смо сматрали веома важним фактором за завршетак ослободилачке борбе... Србија нам је била важна из више разлога: први разлог био је тај што је било много квислинга који су завели страховити терор против народа. Други, ми смо сматрали да се борбом коју смо водили води социјална борба за нови друштвени систем против старог система, а да ће нам, ако у Србији оставимо ове реакционарне елементе који су остали уз помоћ Нијемаца, бити врло тешко, пошто ми у Србији гледамо један од најглавнијих фактора наше националне заједнице, према њеном броју и иначе. Ми смо настојали да у Југославији Србија не буде Вандеја и да реакционари не праве од ње једно жариште које би касније могло довести до страховитог прабанског рата.“¹

¹ Јосип Броз Тито, *Сећање на дане ослободилачког рата и револуције*, Комунист, Београд, 6. 04. 1961.

Значај Србије за народноослободилачки покрет изражен је и у једној депеши коју је маршал Тито 29. априла 1944. године упутио Штабу 12. ударног корпуса, у којој се, поред осталог каже: „...од изванредне је важности да наше дивизије пређу у Србију... Не заборавите да је за читав ослободилачки покрет од примарне важности Србија. Питање ликвидације избегличке владе и признавање Националног комитета зависи од Србије, односно наших снага у њој.“²

Од повлачења главнине партизанских одреда из западне Србије и Шумадије, односно са територије Ужичке Републике (крајем 1941. године), Врховни штаб и друг Тито нису никада напустили идеју о повратку у Србију и пружању помоћи партизанским јединицама које су водиле тешке исцрпљујуће борбе ради поновног разбуктавања општенародне оружане борбе у Србији. У том правцу предузимане су разне мере. Међутим, брза реакција немачких, бугарских, квислиншких и колаборационистичких снага онемогућила је те намере и указала на решеност удруженог и надмоћног непријатеља да по сваку цену спречи продор јачих снага Народноослободилачке војске у Србији.

Наступање оперативних група у Србију

Развој операција на фронтима у Европи средином 1944. године, посебно успешне операције Црвене армије на совјетско-немачком фронту, и војно-политичка ситуација у Југославији (крупне победе социјалистичке револуције озакоњене одлукама Другог заседања АВНОЈ-а, признавање стања насталог у новој Југославији од савезника, успешне операције Народноослободилачке војске и партизанских одреда у читавој земљи, њихово бројно јачање и све боља техничка опремљеност, способност ударних група дивизија и корпуса да изводе операције крупнијих оперативних и стратегијских размера, правремене одлуке и директиве маршала Тита и Врховног штаба о груписању снага Народноослободилачке војске за овакве крупне операције) — још непосредније су истакли значај Србије и налагали што брже преношење тежишта дејстава знатног дела снага Народноослободилачке војске ка истоку, као и почетак завршне офанзиве за коначно ослобођење Србије. Било је веома важно да се у Србији што пре дефинитивно разбију четници Драже Михаиловића и Недићев Српски добровољачки корпус, а и квислиншки административни и политички апарат. Физичко уништење, нарочито Михаиловићевих четника, и дефинитивна војничка и политичка победа у Србији били су нужни ради што брже и пуне афирмације народноослободилачког покрета у иностранству као одлучујуће свејугословенске војно-политичке снаге, на шта је особито указивао маршал Тито. Ослобођењем Србије обезбедили би се нови контингенти људства и ратних материјалних средстава за наношење следећих одлучујућих удараца на југословенском ратишту. Даље, ударом по окупаторовим и квислиншким снагама у Србији требало је

² Архив Војноисторијског института (VII), к. 408А, рег. бр. 2/29-8/1.

још ефикасније утицати на држање бугарске окупационе војске, како би се она поколебала и придобила за заједничку борбу против Хитлерових оружаних снага.

Све већи стратегијско-оперативни значај Србије за народноослободилачки покрет био је и у томе што се операцијама јачих снага Народноослободилачке војске на овом подручју и њиховим избијањем у Поморавље спречавало повлачење немачке Групе армија „Е“ из Грчке и Македоније у Панонску равницу и осигуравало јужно крило и бок Црвене армије на правцу Букурешт—Будимпешта—Беч. Најзад, дејством снага Народноослободилачке војске кроз источну Србију, ка Дунаву, стварани су услови за повезивање активног југословенског фронта с левим крилом Црвене армије након његовог избијања на источне пранице Југославије, а потом и за заједничка дејства и успостављање јединственог савезничког фронта против Хитлерове Немачке.

Планирајући продор крупнијих снага Народноослободилачке војске и битку за Србију, врховни командант маршал Тито је полазио од оцене да се против непријатеља не могу прикупити тако јаке снаге које би му наметнуле фронталне борбе и фронтално чистиле Србију. Такав метод дејства није омогућавао ни општи однос снага на југословенском ратишту (у почетку продора и операција за коначно ослобођење општи однос снага на југословенском ратишту је још увек био у корист нацистичког Трећег Рајха и његових савезника: у броју војника приближно 1:2, а у техничкој опремљености и наоружању, нарочито тешком, још неповољнији). Није било опортуно ни да се ради стварања повољног односа снага на тежишту операција у Србији преко мере ослабе снаге Народноослободилачке војске у другим областима, јер су свуда вођене жестоке борбе и учвршћиване тековине народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције.

Разматрајући тадашњу војно-политичку ситуацију, маршал Тито одлучио је да што пре спроведе у дело своју стратегијску замисао о ангажовању у Србији крупнијих снага Народноослободилачке војске са суседног источnobосанског и црногорско-санџачког војишног простора и да с тим снагама и снагама које су од раније дејствовале у Србији предузме општу офанзиву за потпуно и коначно ослобођење Србије. Поред офанзивних удара снага Народноослободилачке војске и партизанских одреда у самој Србији, при чему се посебно рачунало са прупом од пет србијанских дивизија на простору југоисточне Србије (21, 22, 23, 24. и 25. дивизија), према замисли Врховног команданта требало је с више праваца извршити дубок продор у Србију применом марш-маневара, избегавајући дуготрајне борбе у граничном појасу и дуж важнијих комуникација у долинама Јужне и Западне Мораве и Ибра, да би се потом, ослањајући се на подесне земљишне објекте, развила офанзивна борбена дејства с циљем да се разбије окупациони систем, првенствено оружане снаге и политичка упоришта четника Драже Михаиловића и осигура даље разгарање народноослободилачке борбе на тлу Србије. На тај начин створили би се најповољнији услови да се снаге Народноослободилачке војске нађу у најподеснијем положају у тренутку

кад се непосредно наметне решавајућа битка за кључне позиције у Србији.

Према замисли маршала Тита, требало је најпре у Црној Гори, Санцаку и источној Босни, као и у самој Србији, између Лима и Ибра, завршити груписање три јаке оперативне групе дивизија, које ће затим с тих ослонаца дубоко продрети у Србију и на широком фронту почети дотада највећу офанзиву Народноослободилачке војске. У исто време требало је да део србијанских снага Народноослободилачке војске из јужне Србије пређе у источну, а део овлада грбеном планине Копаоника — ради прихвата јединица које ће из Црне Горе, преко Пештера и Ибра, наступати у Србију. До почетка јула 1944. прикупљање ударних снага било је, углавном, овако остварено: *десна група* — Оперативна група дивизија (2. пролетерска, 5. и 17. ударна дивизија) у долини Лима, на линији Андријевица — Берање (Иванград) — Бијело Поље; *средња група* (1. пролетерска и 37. ударна дивизија) у Санцаку, на линији Бијело Поље — Пљевља — Прибој; *лева група* (3. и 12. ударни корпус, односно 27, 38, 16. и 36. дивизија) у источној Босни, на простору између Хан Пијеска, Сребренице, Зворника, Тузле и Кладња. Поред ових снага, у то време је било у припреми упућивање 6. пролетерске и 11. ударне дивизије, а нешто касније и 28. ударне дивизије из западне Босне ка Србији. Оне су имале да ојачају 1. пролетерски и 12. ударни корпус и да с њима продру у Србију.

С овим јединицама и оним које су дејствовале у Србији (пет дивизија, више самосталних бригада, батаљона и партизанских одреда), Народноослободилачка војска требало је: а) предузети нападну операцију на исток и североисток — десним крилом према јужној Србији, центром ка планини Руднику и Шумадији, а левим крилом у правцу Мачве и Посавине; разбити немачко-бугарске, квислиншке и четничке снаге на територији западне Србије и овладати појасом између Дрине и западне Мораве који обухвата Рудник, Сувобор, Маљен и Јагодњу; истовремено, са снагама под командом Главног штаба Србије ослободити јужну и источну Србију и избити на Велику Мораву — ради спајања са јединицама које буду дејствовале преко централне Србије; ширити ослобођена подручја у јужној Србији ради пресецања и контроле што већег дела моравске и нишавске магистрале и спречавати повлачење немачких снага правцем југ—север, а бугарских снага правцем запад—исток; б) снагама Народноослободилачке војске из источне Србије, Шумадије и западне Србије енергично продужити нападне операције ка Дунаву и Сави и ослободити Београд, а снагама Народноослободилачке војске у јужној Србији и Македонији спречавати извлачење немачких снага из Грчке и Бугарске и онемогућити им продор ка Београду.

Наступање у Србију требало је да почне средином јула Оперативна група дивизија, затим крајем јула 12. ударни корпус и, на крају, остале снаге предвиђене за операције у Србији. Тако је замислио врховног команданта маршала Тита за операције у Србији и прву етапу офанзиве у Србији била одређеније формулисана.

Да би се ова замисао лакше и брже остварила, Врховни командант је 2. и 3. ударном корпусу наредио да активним дејством против непријатељевих упоришта и саобраћајних веза што дуже

и јаче привезу његове јединице у својим зонама дејства (Црној Гори и Санцаку, односно источној Босни) и тако олакшају продор одређених снага Народноослободилачке војске у Србију.

Приликом издавања директива и наређења маршал Тито је указивао да се прво треба што више примаћи Србији и створити упоришта, а затим продрети у њу са више страна. Он је сугерирао груписање снага, али тако да онај коме се наређује схвати суштину задатка, а не да се круто држи распореда. Потчињеним штабовима је оставио „слободу рада и самосталност у акцијама“, с тим да се јединице не увлаче у тешке борбе и трпе непотребне губитке, него да брзо продиру ка свом оперативном циљу. Дозвољавао је да се јединицама може и другачије дириговати — ако је то условљено брже и целесходније испуњавање основног задатка, што је зависило од сазнања ситуације на лицу места, али и да се о овим променама правовремено обавештава Врховни штаб, односно маршал Тито, како би он та дејства могао ускладити са операцијама србијанских и осталих снага Народноослободилачке војске. Врховни командант је препустио потчињеним командама да одреде конкретно време покрета јединица из база, с тим да се претходно обезбеде материјалом који је затражен од савезника.

Врховни командант маршал Тито је наредио да се за време наступања у Србију не прихватају фронталне борбе, већ да се јединице бацају непријатељу за леђа и да му нападама на бокове и позадину наносе губитке и онемогућавају снабдевање, а у погодном тренутку да незадрживо наступају у Србију. Према упутствима маршала Тита основно је било да се сопствене јединице не излажу већим губицима и да се не смањи њихова борбеност и покретљивост.

У оквиру општег плана, маршал Тито је посебну пажњу посветио јачању и разгарању оружане борбе и формирању нових и крупнијих јединица Народноослободилачке војске у Србији. Нарочито је настојао да се новоформиране србијанске јединице и јединице одређене за продор у Србију снабдеју оружјем и опремом да би могле што успешније дејствовати против окупатора и домаћих издајника. Ради брже и ефикасније полуне борбеним и осталим потребама и ради обезбеђења техничке опремљености дивизија за дубоке продоре у окупирану територију и за сложена дејства — организован је ваздушним путем дотур на аеродроме код села Шековића (у источној Босни), Берана (у Црној Гори) и села Бојника (у јужној Србији). Да би ове искључиво пешадијске јединице и даље остале лаке и брзопокретне, дотурано им је лако стрељачко наоружање, углавном пушке, аутомати, пушкомитраљези и минобацачи.

Врховна команда Вермахта рачунала је с ангажовањем у Србији јачих снага Народноослободилачке војске из других крајева Југославије. Она је имала поуздане податке да се такве снаге прикупљају у Црној Гори, Санцаку и источној Босни. О томе се у једном извештају немачке Врховне команде на Балкану, упућеном у Берлин Врховној команди Вермахта 11. јула 1944, поред осталог каже: „Концентрација црвених снага на српској западној граници отприлике на основној линији Беране — Зворник продужава се ... По-

стављени циљ, према сигурном извору, да се учврсте у Србији и Македонији, с вршењем утицаја на Бугарску. Целокупна ситуација, ранији покушаји и разлози снабдевања потврђују ова обавештења.³ То сазнање је Немцима омогућило да одаберу најефикаснији начин за парирање дејствима снага Народноослободилачке војске, при чему су се користили богатим искуствима из дотадашњих борби на југословенском ратишту. Због тога је Врховна команда Вермахта наредила Команди Југоистока, односно Балкана, да предузме циклус једновремених офанзивних операција на три одвојена подручја: у Србији, у источној Босни, у Црној Гори и Санцаку, рачунајући да ће на тај начин јединицама Народноослободилачке војске за операције у Србији наметнути одлучујуће борбе у рејонима њихове концентрације и да ће их одбацити што даље од западне границе Србије, а у исто време — концентричним нападом на најјаче јединице Народноослободилачке војске у југоисточној области Србије — постићи одлучујућу победу. Одлучено је да се у тим операцијама употребе, поред расположивих немачких, бугарских, квислиншких и четничких снага стално стационараних у Србији и у њеним граничним областима, делови немачке 181. пешадијске дивизије из Албаније, 1. брдска и делови 117. ловачке дивизије из Грчке и 7. СС дивизија „Принц Еуген“ из источне и западне Босне. План Врховне команде Вермахта и Команде Југоистока да спрече операције снага Народноослободилачке војске у Србији је пропao, а створени су услови за почетак првог периода опште офанзиве оперативних група Народноослободилачке војске за коначно ослобођење Србије. Јединице Народноослободилачке војске постигле су успех и сачувале ударну снагу захваљујући вешто примењеној тактици одбрамбених борби. Док су немачки штабови и генерали круто спроводили свој план окружења, јединице оперативних група Народноослободилачке војске су, избегавајући фронталне борбе и користећи се просторима између појединих непријатељевих колона и групација, смелим тактичким ударима на крила и бокове наносиле непријатељу губитке и успоравале његово напредовање. Прилагођавајући своја дејства условима окупаторско-квислиншких операција, оне су у исто време стварале себи услове за продор у Србију. Са ширег стратегијског становишта, немачке, бугарске и квислиншко-четничке снаге, чији је задатак био одбрана позиција у Србији — нашле су се на крају тих операција у још тежем положају, и док су њихова офанзивна дејства у пограничним областима била у току — групације Народноослободилачке војске су већ продрале у дубину територије Србије.

Операције за ослобођење Србије почеле су крајем јула 1944. године наступањем Оперативне групе дивизија у Србију. Двадесет осмог јула Оперативна група је, из рејона Берана у Црној Гори, отпочела наступање кроз источни део Санцака. Водећи уз пут честе борбе против албанских квислиншких снага и немачких делова из састава Више команде Црне Горе („М“), Група је 3. августа ујутру избила на северне и источне падине планине Рогозне и, после најнужнијих припрема, истог дана увече почела форсирање Ибра. Брзим, одлучним и једновременим дејством главних снага на фронту ши-

³ Архив VII, микрофилм НАВ-Н-Т-311, ролна 193, снимак 36—37.

рине око 30 км. Оперативна група је до 5. августа разбила систем одбране немачке ојачане 1. брдске дивизије, делова 7. СС дивизије „Принц Еуген“ и других немачко-квислиншких снага које су сачињавале борбену групу „Ибар“ (под командом немачког полицијског пуковника Графа) и уништиле већину отворених тачака на Ибру. Затим, 8. августа увече, Оперативна група је завршила и оштар бој против четника на главном гребену Копаоника, постигавши резултате који су имали изванредан војнички и политички значај. Задат је дотада најтежи војнички и политички ударац четничком покрету Драже Михаиловића од кога се он више није могао опоравити. Четврта група јуришних корпуса (око 10.000 одабраних наоружаних људи), која је по свом саставу и количини борбене технике била најјача и најборбенија четничка формација, и као таква представљала најбољу ударну снагу четничког покрета како у Србији тако и у Југославији — изгубила је преко петине својих борбених ефектива. У њеним је редовима дошло до наглог осипања и деморализације. О карактеру пораза најкрупније четничке војне јединице сведочи и извештај Штаба четничког 1. јуришног корпуса од 12. августа у коме се, између осталог, каже:

„У току ноћи 7/8. августа био је нападнут корпус јачим комунистичким снагама и после борбе од три часа растурио се... До сада се зна да се прикупило у јединице овог корпуса 1.200 до 1.250 војника и старешина. За осталих 1.000 војника и старешина још се ништа тачно не зна... Сазнаје се да су доста комунисти заробили... још се у корпус нису прикупиле многе старешине међу којима и сами команданти бригада и батаљона.“⁴

Борбе на Копаонику још су једном потврдиле високе борбене квалитете јединица Народноослободилачке војске и њихову ванредну вештину у вођењу борби у оваквим специфичним условима, посебно у комбиновању брзих и изненадних маневара, одлучних напада и активних одбрамбених дејстава.

Енергичним и брзим продором преко новопазарског Санцака и Ибра и разбијањем, прво, немачке одбране на Ибру, а затим и четника на Копаонику и њиховим одбацивањем у долину Западне Мораве — добијена је битка за Жупу, Расину и целокупну територију између Западне Мораве, Топлице и Ибра. Дејства Оперативне групе имала су изванредно велики војнополитички значај за даљу развој догађаја у целој Србији, а нарочито у њеном југоисточном простору. Већ самом појавом на Ибру потпуно је компромитована замисао непријатеља да уништи снаге Главног штаба Србије: непријатељ је био натеран да обустави започету офанзиву у Топлици и Јабланици. То је, опет, олакшало положај 21, 22, 23, 24. и 25. ударне србијанске дивизије Народноослободилачке војске и омогућило им да одмах пређу у противнапад ка Јабланици и Топлици, тежећи спајању са Оперативном групом дивизија.

Пошто је Оперативна група дивизија продрла у Србију, Врховни штаб је пожуривао да исти задатак што пре изврше и остале јединице Народноослободилачке војске предвиђене за операције у

⁴ Архив VII, рег. бр. S-V-1091/1: Извештај Штаба четничког 1. јуришног корпуса од 12. VIII 1944.

Србији. После борби код Пљеваља против делова немачких снага и четника, Штаб 1. пролетерског корпуса са 1. пролетерском дивизијом се ноћу, између 20. и 21. августа, пребацио преко Лима код Прибојске Бање. Тада је 1. пролетерска дивизија у снажном налету заузела Прибој, а 23. августа прешла реку Увац на фронту широком 15 км, сломила снажан отпор четничког Златиборског и 4. јуришног корпуса и провалила на Златибор. Овако брзом успеху 1. дивизије допринела је и активност 37. дивизије: њене бригаде су спречиле немачке делове да преко Кокиног Брода и Нове Вароши угрозе десни бок и позадину 1. пролетерске дивизије, а такође су задржале продор снага немачке 7. есесовске дивизије „Принц Еуген“ на правцу Пријеполје — Прибој. После неуспелог покушаја делова бугарске 24. пешадијске дивизије, немачког пука „Бранденбург“ и четника да 1. пролетерску дивизију одбаце са Златибора преко Увца и Лима у Санџак, 1. дивизија је тога дана увече упала у Чајетину и напала јаку бугарску посаду на утврђеном Палисаду, која се уз знатне губитке одржала до 27. августа, када је, уз интервенцију оклопног батаљона немачке 2. оклопне армије, повучена ка Ужицу. Затим је 1. дивизија продужила надирање у правцу Ужица, Пожеге и Косјерића, избила у долину Бетиње и 1. септембра десним крилом заузела Пожегу и посела Пожешку котлину. Затим је разбила четнике на правцу Ариља и 3. септембра заузела и ово место.

Овим је 1. пролетерска дивизија извршила постављени задатак: овладала пространим територијом у југозападној Србији, изоловала непријатељев гарнизон у Ужицу и принудила га на одбрану у самом граду, пресекла комуникацију Чачак — Ужице — Вишеград и затворила долину Западне Мораве на западном излазу из Овчарско-кабларске клисуре. Тиме су створене могућности за даља дејства 1. пролетерске дивизије на север, у правцу Ваљева. Та дејства се, међутим, нису могла одмах предузети зато што се морала чекати 6. пролетерска дивизија која је после веома тешких борби у Црној Гори и форсирања Лима избила на Златибор, 30. августа, и ушла у састав 1. пролетерског корпуса. До 5. септембра она је сменила јединице 37. дивизије на левој обали Моравице, у рејону Ариља, и делове 1. пролетерске дивизије код Пожеге.

У исто време је и 12. ударни корпус (16. и 36. ударна дивизија), пробијајући се из Црне Горе, са простора Пивске жупе, кроз источну Херцеговину и кроз део источне Босне — избио у Србију после дванаестодневног веома напорног марша, прешавши при том пут од око 280 км и избивши после непрестаних даноноћних борби на Дрину, северно од Вишеграда. Пошто је одбио заједнички напад делова немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген“, 1. усташке и домобранске 8. посадне бригаде и снага Вишеградске и летеће јуришне бригаде „5. октобар“ четничког Дринског корпуса, који су, најпре из Рогатице, а затим из Вишеграда, упорно и жестоко настојали да спрече продор 16. и 36. ударне дивизије у Србију — 12. корпус је ноћу између 5. и 6. септембра форсирао Дрину код Старог Брода и избио на планину Тару, где се спојио с левим крилом 1. пролетерског корпуса. На тај начин је и 12. ударни корпус продро у Србију и извршио задатак постављен у овој почетној етапи операција за коначно ослобођење Србије. Створени су услови за коор-

диграна дејства 1. пролетерског и 12. корпуса у духу наређења врховног команданта маршала Тита за другу етапу операције у Србији.

За то време су јединице Народноослободилачке војске под командом Главног штаба Србије успешно дејствовале. После тешких борби против удружених окупаторско-квислиншких и четничких снага у јулу 1944, ове јединице су добиле задатак да се што више активирају. Према плану Главног штаба требало је да 21. ударна дивизија врши притисак на окупаторско-квислиншки гарнизон у Куршумлији и на друм Прокупље — Куршумлија; 24. ударна дивизија да дејствује ка Лебану и да интензивно руши путну и железничку мрежу између Врања, Лесковца и Лебана; 25. ударна дивизија да крене у источну Србију и повеже се са 23. ударном дивизијом, а затим да обе дивизије нападају окупаторско-квислиншке гарнизоне, руше комуникације којима се користи непријатељ и нападају и разбију четничке снаге; 22. ударна дивизија да активно дејствује са истока на комуникације Врање — Куманово и на непријатељеве гарнизоне у зони свог дејства.

На левој обали Јужне Мораве, према Лебану и Лесковцу, дејствовала је 24. дивизија. Она је у току августа 1944. године, поред обезбеђења борбених дејстава Оперативне групе и 21. дивизије око Куршумлије, Прокупља, Блага и даље на запад, у Расини и Жупи — ослободила Лебане 20. августа, очистила од непријатеља горњу Јабланицу, Косаницу и Пусту реку и са запада се сасвим приближила Лесковцу и комуникацијама у долини Јужне Мораве, прекинувши их на неколико места. Овим притиском са запада, а и дејством 22. ударне дивизије са истока и косовско-македонских јединица Народноослободилачке војске према Бујановцу и Прешеву, био је угрожен саобраћај на комуникацијама у долини Јужне Мораве, које су биле веома важне за немачке и бугарске окупаторске снаге на јужном делу Балканског полуострва, нарочито за оне у Македонији и Грчкој. Честим акцијама око Лесковца и нападима на град и околна упоришта, 24. дивизија је присилила окупатора да се грчевито брани у граду и приморала га да на комуникацији између Ниша и Лесковца саобраћа само дању, и то уз велике напоре. На десној обали Јужне Мораве, источно од Врања, налазила се 22. дивизија и она је дејствовала са истока на железничку пругу између Владичиног Хана и Ристовца. Она је одбила све нападе бугарских окупационих снага, одржала раније ослобођену територију на десној обали Јужне Мораве и проширила је на југу до границе Србије и Македоније, а на северу до Власотинаца. Њеним борбеним акцијама у августу 1944. готово да је била избачена из употребе железничка пруга од Ристовца до Грделице. Одмах су се осетиле и последице ових акција: немачке снаге, које су добиле хитан задатак да се железницом и камионима пребацују из Грчке у Румунију, морале су бити оријентисане преко Косова, јер је комуникација Скопље — Ниш била пресечена. Непријатељ је такође онемогућен да јужноморавском пругом извлачи рудна богатства из Мачкотице и Белог Поља, на што је много полагао. У августу завршен

је наступни марш 25. ударне дивизије из рејона села Криве Феје код Врања, на север преко Бабичке горе, Суве планине и Сврљишких планина — до ширег простора Сокобање и Бољевца у источној Србији. На том напорном и дугом путу водила је борбе против окупаторских снага, четничког Власинског и Чегарског корпуса и Власотиначког праничног одреда Српске државне страже, а у Заплању и Сувој планини против четничке Јужноморавске групе корпуса. Продревши на Сврљишке планине и даље преко комуникација Ниш — Зајечар, према Озрену, 25. дивизија је успоставила непосредну везу са 23. ударном дивизијом и избила на ослобођену територију. У истом периоду 23. дивизија је водила упорне борбе у источној Србији. Поред осталог, 13. августа је делом снага разбила отпор Српске државне страже и четничког Тимочког корпуса у Бољевцу, а делом снага нападала посаду непријатеља у Алексинцу. Њене јединице су изводиле мање диверзантске и друге борбене акције између Зајечара, Књажевца, Ниша, Бољевца и Параћина, ослободиле средско место Сокобању, а 2. септембра заузеле Сврљиг, разбивши претходно бугарску посаду и четнике.

У целини узев, дивизије Главног штаба Србије остваривале су у току августа 1944. заједнички стратегијско-оперативни циљ: усредсредиле су напоре на ослобођење нових подручја југоисточног дела Србије и на спречавању непријатељевог саобраћаја на јужноморавској и нишавској магистралаи. Сталним дејствима и рушењима на железничкој и друмској релацији Ниш — Врање озбиљно је парализан непријатељев саобраћај на овој, за њега веома осетљивој саобраћајници. Рушењем мостова код Предејана и Грделице непријатељу је онемогућено да се користи железничком пругом Скопље — Ниш, иако му је она у том раздобљу била неопходна за држање окупираних територије, а касније и за извлачење снага из Грчке и Македоније. У редове србијанских јединица свакодневно су стизали нови добровољци. Доласком ових бораца знатно су нарасле и бројно ојачале јединице под командом Главног штаба Србије: формиране су 20. српска бригада, 15 партизанских одреда и створене могућности за формирање нових бригада, дивизија и корпуса у том делу Србије.

Тако је крајем августа и првих дана септембра успешно остварен први део плана врховног команданта маршала Тита битке за Србију, односно преношење тежишта операција дела Народноослободилачке војске у Србију. Снаге од осам дивизија могле су сада брзо да избију у централну Србију и да, заједно са дивизијама, бригадама и партизанским одредима који су били под командом Главног штаба Србије, потпуно остваре оперативно стратегијски задатак: потпуно разбијање окупаторско-квислиншких снага и коначно ослобођење целе Србије. Тај продор Оперативне групе дивизија, 1. пролетерског и 12. ударног корпуса остварен је у условима још веома знатне бројне и техничке надмоћности окупаторско-квислиншких снага. Што је још значајније, то је учињено у условима када је немачка Врховна команда за Балкан благовремено предузела мере да онемогући продор снага Народноослободилачке војске у Србију.

Покушај обједињавања контрареволуционарних снага у Србији

Због успеха снага Народноослободилачке војске у Србији, одлучујућег обрачуна са главним снагама четничке контрареволуције и продирања група Црвене армије у Румунију, њиховог продирања у Царевину Бугарску и њиховог приближавања источним границама Југославије — почетком септембра 1944. знатно се погоршала ситуација Немаца и квислинга у Србији.

Главнина снага немачке Армијске групе „Фелбер“ у Србији постепено се оријентисала ка источним границама — у сусрет Црвеној армији, а у унутрашности су се задржавале преостале четничке и формације Српског добровољачког корпуса и Српске државне страже, јединице немачких полицијских и обезбеђујућих пукова и батаљона, белогардијски Руски заштитни корпус и бугарски 1. окупациони корпус. Оне су у овом тренутку биле изложене снажним ударима тринаест дивизија Народноослободилачке војске које су, ношене победничким еланом, продрале кроз Србију. Декларацијом краљевске избегличке владе од 8. августа 1944, издатом на основу Вишког споразума Тито—Шубашић, свака јавна и прикривена сарадња с окупатором недвосмислено је осуђена као највећи злочин и издајство народних интереса, а народи Југославије су позвани да се под вођством маршала Тита окупе и уједине у борби против фашистичког окупатора. Неколико дана касније, 17. августа, уследила је и декларација маршала Тита, којом су припадници четничких и квислиншких формација у земљи последњи пут позвани да се придруже Народноослободилачкој војсци. На предлог енглеске владе и Шубашића краљ Петар је био присиљен да 25. августа укине четничку Врховну команду, а 29. августа Дражу Михаиловића разреши дужности начелника штаба Врховне команде и да маршала Тита прогласи за јединог врховног команданта југословенских снага отпора.

Наравно, то никако није значило да су се реакционарне снаге на Западу и око краља Петра одрекле Драже Михаиловића и његових четника. Доказ за то је и долазак у Дражин штаб друге америчке војне мисије с пуковником Мак Даулом на челу, који се крајем августа 1944. спустио у село Прањане, код Чачка. Амерички пуковник је Дражу подстрекавао да преузме руководство над свим „националним снагама“ (и недићевцима и љотићевцима) и да даље сарађује с Немцима у борби против народноослободилачког покрета. Његова теза је била да Црвена армија неће доћи у Југославију, јер је наводно она у интересној сфери Запада, и да ће прелаз Руса преко Дунава тобоже изазвати ратни сукоб између Совјета и Англо-Американаца. Све је то наишло на снажан одјек у Србији. У народу је расло борбено расположење, а у четничким редовима и формацијама Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса ширила се деморализација, због чега је долазило до њиховог све већег осипања.

Упркос томе четници траже још већу помоћ и ослонац у немачком окупатору. Остављени од Енглеза, они још отвореније моле за оружје и што чвршћу сарадњу с Немцима у борби против

Народноослободилачке војске. Поново је дошло до преговора о заједничкој акцији против Народноослободилачке војске, најпре између Драже Михаиловића и Милана Недића, а затим између Немаца и четника; 12. и 13. августа у селу Ражани код Косјерића састали су се Дража Михаиловић и Недић и споразумели се да Недићева влада одмах обезбеди плате за четничке официре и под-официре и да код Немаца издејствује за четнике 30.000 пушака, 3 милиона пушчаних метака, 500 пушкомитраљеза и 500 минобацача, с тим да Михаиловић гарантује да се ово оружје неће ни у ком случају употребити против Немаца. Недић је изразио спремност да све своје оружане формације стави под команду Драже Михаиловића уколико се с тим сложи немачка окупациона управа.

Непосредно по састанку с квислингом Недићем, Дража Михаиловић се у селу Рошцима, код Чачка, састао и с Рудолфом Штеркером, представником др Хермана Нојбахера, изванредног опуномоћеника Министарства спољних послова Рајха за Југоисток. Одмах затим, 16. августа, Милан Недић је затражио пријем код немачког врховног команданта Југоистока генерал-фелдмаршала Максимилијана фон Вајкса и састао се с њим 17. августа у Београду у Белом двору, на Дедињу, где се тада налазила резиденција команданта Југоистока. Том приликом Недић је понудио борбену сарадњу свих квислиншких и четничких снага и поставио захтев да се наоружа 50.000 људи „за борбу против комуниста“⁵ Те снаге би се до краја рата, без обзира на општу ситуацију, уздржале од сваке непријатељске акције против немачких снага. Састанку је присуствовао и Херман Најбахер, опуномоћеник Министарства спољних послова нацистичке Немачке за Југоисток, који је подржао Недићев захтев за указивање помоћи Михаиловићевим четницима.

Одмах затим Вајкс је заказао састанак с најближим сарадницима: генералом пешадије Хансом Густавом Фелбером, војноуправним командантом Југоистока и командантом окупиране Србије, генерал-мајором Куртом Гајтнером, начелником штаба војноуправног команданта, пуковником Јозефом Селмајером, начелником Оперативног одељења Команде Југоистока, и пуковником Харлингом, начелником Обавештајног одељења Команде Југоистока.

На састанку, коме је присуствовао и Нојбахер одлучено је да се пружи сва могућа помоћ Михаиловићевим четницима уз Хитлерово одобрење. Двадесет другог августа, на упорно инсистирање Врховног команданта Југоистока и Опумоћеника немачког Министарства спољних послова за Југоисток, код Хитлера у његовом Главном стану „Вучјој јами“, код Растенбурга, вођени су разговори о наоружавању четника. Хитлер је одбио предлог, али се сложио да се појединим групацијама четника, према немачкој оцени, може дати оружје и муниција. После тога је командант Југоистока наредио да се из немачких магацина четницима испоручи тражена муниција од 5 милиона метака, а четничкој 4. групи јуришних корпуса је одобрио испоруку 11.000 пушака. Сем тога, четници су обавештени да ће им се ставити на располагање: 50 митраљеза и 42 минобацача,

⁵ Архив VII, микрофилм НАВ-Н-Т-311, ролна 192, снимак 643-5: Извештај команданта Југоистока од 19. VIII 1944.

а да нове пошиљке оружја и муниције могу очекивати тек од октобра.

Да би остварили своје замисли, појачали војне формације и супротставили се јединицама Народноослободилачке војске које су се бориле у Србији, и Недић и Михаиловић су одмах предузели мере за мобилизацију: Недић је 14. августа наредио да се у свим угроженим местима изврши регрутација и мобилизација способног људства од 18 до 35 година старости, док је Михаиловић 30. августа наредио да 1. септембра почне општа мобилизација свих снага „Југословенске војске у отаџбини“. Међутим, због наступања јединица Народноослободилачке војске та мобилизација је само делимично извршена.

Шестог септембра 1944, на састанку у селу Прањанима, код Чачка, између Михаиловића и делегата Српског добровољачког корпуса, Српске државне страже и Српске граничне страже, остварено је и војничко јединство четничких и квислиншких снага у Србији. Српска државна стража и Српска гранична стража су ушле у састав четничких јединица и добиле задатак да остану на својим местима, да одржавају ред и поредак на додељеним територијама и да чувају границу дуж Дрине, Саве и Дунава. Ово је била основа за утврђивање још тешње сарадње квислиншких и четничких команди на терену.

Истовремено с напорима да се ојачају војне снаге контра-револуције, предузимане су и мере за преузимање власти. Четници су намеравали да после Немаца заузму Београд и позову краља да се врати у земљу. Тада би објавили свету да главни град Југославије држе „националне снаге“ под командом краља и Драже Михаиловића, како би добили подршку западних савезника и народно-ослободилачки покрет Југославије ставили пред свршен чин. Тај план донесен је на конференцији представника Недића, Љотића и Драже Михаиловића у Београду. Издата су и упутства: о образовању ванредних судова и раду редовних судова, о предузимању ванредних мера, о организацији обезбеђења граница, о обезбеђењу територије од унутрашњих удара, о обезбеђењу саобраћаја и саобраћајних објеката, о осигурању индустријских објеката и магацина, о контроли прикупљања и смештаја ратног материјала, о раду на јавним објектима и њиховом одржавању, и др.

Крај бугарске окупације у Србији

Неколико дана пре изласка Румуније из Тројног пакта, 17. августа 1944, профашистичка влада Царевине Бугарске била је приморана да изда декларацију о повлачењу 1. окупационог корпуса из оних делова окупираних Србије на које Бугарска није претендовала да их заувек задржи у свом поседу. Између 20. и 25. августа представници Министарства војске Бугарске и Штаб 1. окупационог корпуса разрадили су план за извлачење својих трупа из Србије у две етапе: најпре је све снаге требало прикупити на простору Ниша, а затим их пребацити источно од демаркационе линије успостављене још априла 1941. са Србијом. Ради прихвата 1. окупационог

корпуса, још 20. августа из Бугарске је упућена 6. пешадијска дивизија у долину Јужне Мораве. Ускоро је уследило извлачење бугарских трупа са окупираниог, али не и анектираног дела Србије. Извлачење је почело прикупљањем најудаљенијих делова 24. и 25. пешадијске дивизије. До краја августа ове дивизије су се прикупиле код Лапова, Буприје, Бићевца и Сталаћа, док су остале дивизије и даље задржане у својим рејонима ради обезбеђења саобраћаја између Београда и Скопља и између Ниша и Софије. Затим је, 29. августа, наређено повлачење 24. дивизије на простор Пирот — село Темска, а 25. дивизије у Бугарску, на простор Чупрене — Белоградчик. Остале три дивизије и самосталне јединице 1. окупационог корпуса требало је да се прикупе у Нишу, Лесковцу и Белој Паланки и да имају дотадашњу улогу окупационих трупа.

С обзиром на општу ситуацију, Врховни штаб Народноослободилачке војске и Главни штаб Србије правремено су предвидели могућност извлачења бугарских окупационих јединица из Србије. Врховни штаб је Главном штабу Србије наредио да од ових бугарских трупа захтева да заједно с јединицама Народноослободилачке војске крену у борбу против немачких снага или да предају оружје и да се повуку из Србије у Бугарску. С тим у вези је, још 27. августа, Главни штаб Србије издао директиву да његове јединице ступе у везу с бугарским штабовима и предложе им да заједнички, у њиховим гарнизонима, разоружавају Немце и квислинге, а затим да и даље, под командом Главног штаба Србије, садејствују са снагама Народноослободилачке војске, или да приступе бугарским партизанима. У случају неприхватања ових предлога требало је од бугарских окупатора захтевати да предају оружје пре него што их разоружају немачке јединице или четници. Таквим бугарским јединицама требало је омогућити слободан одлазак преко границе у Бугарску. Међутим, ова иницијатива није дала никакве резултате. Већина бугарских команданата и добар део војника нису желели да се боре против „Великог Раја“. Њихови односи према хитлеровцима и даље су били пријатељски и они су настојали да се с комплетним јединицама и оружјем повуку у Бугарску. Тако се, крајем августа и првих дана септембра, дешавало да су бугарске окупационе јединице не само дозвољавале него и обезбеђивале неометан пролазак немачким снагама које су напуштале Бугарску или пристизале с југа, из Грчке, на простор Лесковца и Ниша ради даљег извлачења на север. Мада нису званично раскинули с Бугарима, Немци су рачунали да ће их изгубити као савезнике, па су стога приступили разоружавању бугарског 1. окупационог корпуса.

Главни штаб Србије је и даље упорно настојао да бугарске трупе и њихово командовање приволи на борбу против Немаца. Када су Немци, четници и Српска државна стража почели да разоружавају Бугаре 28. августа у Нишу и Лесковцу, Главни штаб је наредио својој 24. дивизији да прихвати нападнуте бугарске војнике и да не дозволи Немцима и квислинзима да их разоружавају. Међутим, бугарски официри ни у таквој ситуацији нису желели да се ставе на страну јединица Народноослободилачке војске, нити да им препусте своје гарнизоне. Најзад, пошто су у смислу директива Врховног штаба и Главног штаба Србије преговори с бугарским

штабовима, а у два маха и са Штабом 1. окупационог корпуса — остали без успеха, Главни штаб Србије је наредио да се бугарске фашистичке јединице нападају и разоружавају. Али се и даље, мимо бугарских штабова, радило на придобијању бугарских војника. Највише користи од одбојног става бугарских окупационих трупа имали су Немци: они су успели да се неометано повуку из Бугарске и да на време поседну бугарске гарнизоне у Србији. Поред тога, немачка Специјална група „Гудеријан“ је 5. септембра, истог дана када је Совјетски Савез објавио рат Царевини Бугарској, разоружала у Нишу делове бугарске 22. пешадијске дивизије, заробила цео штаб 1. окупационог корпуса и команданте 6, 22. и 24. дивизије. До 9. септембра бугарске трупе у Србији, уколико се већ нису биле извукле на простор Белоградчика и Пирота и јужно од њега ка југословенско-бугарској граници, биле су разоружане углавном од Немаца и њихових савезника — четника и квислинга, а делом и од јединица 14. корпуса Народноослободилачке војске. Скоро све наоружање, нарочито тешко и сав материјал пали су у немачке руке. Само је 6. пешадијска дивизија успела да се комплетна (без команданта) и с наоружањем повуче до Бабушнице. Мали део снага разоружале су јединице 23. дивизије Народноослободилачке војске на железничким станицама између Књажевца и Ниша, а јединице 45. дивизије Народноослободилачке војске ноћу, уочи 8. септембра, приморале су јаку бугарску групацију да положи оружје. На положају према Баванској клисури и у селима Рујевцу и Јошаници 20. српска бригада дочекала је формацију од око 3.000 бугарских војника окупационе 24. пешадијске дивизије, која је покушала да се преко Сокобање, Књажевца и села Калне повуче у Бугарску. Бугари су захтевали да прођу без борбе и са свим наоружањем. Штаб 20. бригаде енергично је одбио да их пропусти под оружјем. Најзад су бугарски официри одустали од првобитног захтева и замолили да бар они задрже пиштоље. Пропуштени су тек пошто су сви, њих 3.000, потпуно разоружани. Од разоружаних бугарских војника тада је формиран један добровољачки батаљон, један радни батаљон за оправку путева, а око 2.500 војника је спроведено до југословенско-бугарске границе.

Операције у западној Србији и Шумадији септембра 1944.

Крајем августа и почетком септембра 1944. Врховни штаб је предузео даље мере ради бржег ослобођења Србије. Да би отежао прегруписавање немачких снага и образовање фронта према Црвеној армији, Врховни командант је 17. августа наредио свим јединицама Народноослободилачке војске да одлучно дејствују на комуникацијама које служе непријатељу. У посебној директиви од 19. августа командантима Главног штаба Србије, и Оперативне групе дивизија — нарочито је подвукао значај југоисточне и источне Србије, Шумадије и Косова за стварање упоришта народноослободилачког покрета, као и потребу да се с југа избије на Дунав и Саву ради везе с Војводином. С обзиром на важност појединих крајева Србије,

Врховни командант је предвидео да се за одлучујућу битку Србија подели на оперативна подручја.

У вези с тим, Врховни командант је наредио да србијанске дивизије Народноослободилачке војске заузму следећи распоред: у источној Србији 23. и 25. дивизија, а касније и 45. дивизија; на подручју Власине 22. дивизија; између Јужне Мораве и Ибра 2. пролетерска и 24. дивизија. Даље је, према плану маршала Тита, а с циљем да се у центру Србије што пре нађу јаке снаге обједињене под једном командом, требало да 12. корпус (три дивизије) продире на посавско, а 1. пролетерски корпус (две дивизије), у који улази и Оперативна група (три дивизије), на шумадијско подручје. У духу тог плана требало је да се 6. пролетерска дивизија задржи на простору Златибор — планина Тара и повеже се са 37. дивизијом на линији Рудо — Нова Варош — Ивањица, како би обезбедиле позадину јединица које буду продирале на исток и север. Према овој директиви требало је да Оперативна група дивизија (5, 17. и 21. дивизија), пошто се попуни људством у јужној Србији, крене ка Руднику, Суворору и Маљену, и да се што пре повеже са 1. и 12. корпусом, с тим да све ове снаге овладају стратегијском гредом Рудник — Суворор — Соколска планина — Цер, а затим наставе енергично наступање ка Београду. Једновремено с тим требало је да један део србијанских дивизија продре кроз источну Србију према Дунаву и југословенско-бугарској граници ради успостављања везе с трупама 3. украјинског фронта Црвене армије и ради заједничких операција при ослобођењу источне Србије, а после тога да се оријентише ка Великој Морави и Београду, а други део да дејствује у долини Јужне Мораве и ка Ибру — ради ослобођења преосталог дела јужне Србије и спречавања извлачења немачких снага из Грчке и Македоније на север према Београду.

У овој значајној директиви Врховни командант је, поред осталог, наредио:

„Основно је разбити окупаторску и недићевско-четничку власт организовану по срезовима, општинама и селима. Послије разбијања окупаторске власти отпочети с организовањем војних формација, војних и народних власти. Ово ће се постићи када наше покретне ударне јединице разбију основне недићевско-четничке банде на најважнијим секторима, тако да оне више не представљају организовану снагу и опасност за наш живаљ у Србији“.⁶

До 4. септембра делови 1. пролетерског корпуса су заузели и Косјерић. Да би обезбедио позадину за време продирања ка Ваљеву, Врховни штаб је 5. септембра наредио 1. корпусу да разбије четнике и заузме Бајину Башту и Ужице, а затим што пре да избије на Суворор, оријентишући снаге у правцу Ваљева и Лајковца. Међутим, истога дана почео је концентричан напад немачко-квислиншко-четничких снага, због чега се одустало од напада на Ужице. Непријатељ је наносио удар из рејона Чачка десном и левом обалом Западне Мораве ка Пожеги, с циљем да отвори овај најкраћи правац између Босне и источне Србије, којим је требало

⁶ Архив VII, к. 15, рег. бр. 1/17: Директива маршала Тита од 19. августа 1944. године.

пребацити снаге ради појачања одбране према групама Црвене армије. Пошто је остварио надмоћност и изненађење, непријатељ је 6. септембра повратио Пожегу и потиснуо делове 1. пролетерског корпуса јужно и западно од Ужица. Три дана касније, пошто је прегруписао снаге, 1. пролетерски корпус је на Јеловој гори и код Косјерића потпуно разбио ову групацију непријатеља.

После разбијања непријатеља, на простору Ужице, Вишеград, Нова Варош остала је 37. дивизија и Ужички партизански одред; гоњење четника на правцу Маљен — Равна гора, где се налазила четничка Врховна команда, дато је у задатак 1. пролетерској дивизији, а гоњење на правцу Букови — Ваљево 6. пролетерској дивизији. Наступајући наведеним правцима, ове дивизије су разбиле четнике, па је 1. дивизија преко Мионице 13. септембра избила на реку Колубару, а 6. дивизија јужно од Ваљева. Разбијене четничке јединице, заједно са Дражом Михаиловићем и његовом Врховном командом и четничким Националним комитетом, у последњем тренутку су се повукле на леву обалу Колубаре, у село Дивце, где су се налазили делови Српског добровољачког корпуса (који су, на молбу Драже Михаиловића, били упућени из Ваљева да их прихвате), а затим су, немачким аутомобилима, отишли у село Коцелјево.

Ноћу уочи 15. септембра јединице 1. корпуса су напале Ваљево; са севера су нападали делови 1. пролетерске дивизије, а с југа 6. пролетерска дивизија. Град је бранило преко 4.000 непријатељевих војника. Делови Недићевих оружаних снага и четника били су разбијени већ првог дана, док су се немачке јединице огорчено браниле у утврђеној касарни. Њима је 16. септембра, преко Уба, приспела у помоћ немачка ојачана пуковска група „Јунгенфелд“. Али и поред тога Немци су били присиљени да се 18. септембра пробију из града ка Убу, којом приликом су претрпели осетне губитке. Истог дана су делови 1. дивизије ослободили Лајковац, Лазаревац, Љиг и сва околна села.

Са североисточних падина Таре, 12. корпус је енергично наступао ка северу, простором западно од комуникације Ужице — Ваљево и десном обалом Дрине, с циљем да што пре избије у Мачву и Посавину, да тамо разбије непријатељеве снаге и да ово подручје учврсти војнички и политички. Корпус је до 11. септембра разбио четничку концентрацију на Повлену и Медведнику и овладао овим планинама, а затим, одбацујући четничке корпусе, за три следећа дана избио у изворни део Јадра, западно од Ваљева, и продро у Подгорину. Шеснаестог септембра је из источне Босне у Србију прешла 11. ударна дивизија и избила на планину Јагодњу; дивизија је ушла у састав 12. корпуса, који је продужио напредовање ка северу, ослободио Пецку, а затим и Крупањ 21. септембра.

У овој офанзиви 12. корпус је водио тешке и драматичне борбе, о чему је редовно извештавао Врховни штаб. У његовој депеши од 14. септембра остало је записано:

„Непријатељ стално наваљује. Извесни наши делови су потиснути. Настављамо борбу с четницима, љотићевцима и недићевцима. Долази до гушања. Јуче смо разбили четири четничке бригаде. И

данас водимо борбу на свим секторима. непријатељ непрекидно наваљује јер увиђа да немамо муниције.“

Јединице 12. корпуса су ипак смогле своје снаге и 15. септембра су прешле у силовит напад: непријатељ је био поражен, а Штаб 12. корпуса је тог дана известио маршала Тита:

„Прикупили смо сву муницију из комора, интендантуре и болница и извршили одлучујући противнапад заобилазним путем преко Медведника и Пецке. Напад је био силовит и непријатељ је био поражен на свим секторима. Разбијени корпуси беже према Ваљево. Поново овладали сектором Медведник — Пецка — Осечина. У току оторчене борбе убијено је преко 230 четника и белогардиста. У току борбе долазило је често до гушења. Много белогардиста је погинуло од кундака и ножева, а мање од метака, јер их није било.“

Дејствујући у духу опште директиве Врховног команданта, Оперативна група дивизија се 6. септембра упутила из јужне Србије ка Руднику и Сувобору. Она је у три нападне колоне ноћу између 7. и 8. септембра и сутрадан, под борбом против непријатељеве Борбене групе „Ибар“ и делова немачке 1. брдске дивизије, форсирала реку и прешла на леву обалу Ибра јужно од Крајева. У незадрживом наступању оне су ослободиле Ивањицу 10, а Ариље 11. септембра и продрле у Драгачево. Избијањем Оперативне групе на гребен планине Јелице и њеним упадом у Драгачево ослобођена је пространа област у том делу Србије, чиме су створени услови за прелазак преко Западне Мораве и за даље операције Оперативне групе на север — ради овладавања гредом Рудник — Маљен, што је и био задатак ових снага. У међувремену, обавештен о покретима Оперативне групе, маршал Тито је 9. септембра наредио Групи да се не задржава на простору Гуче и Ариља, већ да продужи у правцу Горњег Милановца и Рудника.

Међутим, ово наређење примљено је са закашњењем, па је Тито поново интервенисао 11. септембра наређујући да у оваквој ситуацији не треба губити време на обиласке и да је потребно што пре избити у Шумадију, крећући се општим правцем Чачак—Горњи Милановац—Рудник, где је Оперативна група требало да се повеже са 1. пролетерским корпусом и затим настави дејства према Космају и Крагујевцу. Али јединице су већ биле развијене за напад на Ужице и Пожегу. Ноћу између 13. и 14. септембра покушале су 5. и 21. дивизија да заузму Ужице и Пожегу, али нису успеле, јер је баш тада пристизала немачка 7. есесовска дивизија „Принц Еуген“, која је с ојачањима имала око 30.000 војника. За то време су јединице 17. дивизије вршиле притисак према планини Овчару и Чачку; оне су овладале Овчаром и делом снага демонстративно нападале Чачак. Врховни командант се није сложио с нападом на Ужице и Пожегу и захтевао је да се беспрекорно извршавају постављена наређења. Због тога је 17. септембра 1944. укорио команданта Оперативне групе дивизија генерала Пека Далчевића депешом у којој је, поред осталог, стајало:

„Ваши напади на градове и ангажовање у долини Западне Мораве неправилни су. Нисам вам дао тај задатак... Поведени жудњом за тактичким успјесима, ви сте изгубили из вида ширу стратегијску перспективу, која вам је дата мојом ранијом дирек-

тивом. Као команданта Групе дивизија није вас смио ангажовати тај споредни циљ. Морали сте изаћи сјеверно и објединити све снаге. Имали сте избити на греду Суворор — Рудник... Овим поступком увелико сте отежавали наш крупни план, који је од самог почетка имао видне успјехе. Тражим убудуће да стриктно извршавате моје директиве.“

Да не би губила време, Оперативна група је предузела наступање. Разбивши четнике и снаге Српске државне страже, 17. дивизија је 17. септембра ослободила Горњи Милановац, а 21. дивизија варошицу Рудник и овладала гребеном планине Рудник. На левом крилу, 5. дивизија поразила је четнички Руднички корпус и ослободила Белановицу, а 20. септембра однела велику победу ослободивши Аранђеловац, пошто је у дводневној жестокој борби савладала жилав отпор немачког 1. пука оклопно-гренадирске дивизије „Бранденбург“ и јачу концентрацију четника и снага Српске државне страже. У састав дивизије 1. пролетерског корпуса и Оперативне групе дивизија ушле су 21, 22. и 31. српска бригада привремено формиране Космајске дивизије Народноослободилачке војске, које су до тада самостално дејствовале у Шумадији, као и 1. коњичка бригада формирана 15. септембра.

Избијањем Оперативне групе, 1. пролетерског и 12. ударног корпуса на стратегијску греду Рудник — Суворор — Маљен — Повлен — Медведник, ослобођењем Аранђеловца, Горњег Милановца, Љига, Лазаревца, Лајковца, Ваљева и Крупња, груписањем осам дивизија на простору Аранђеловац, Ваљево, Крупањ и разбијањем немачких снага, четника, квислинга и белогардејаца на том простору — били су створени услови за операције снага Народноослободилачке војске ка Београду, односно Поморављу.

Наређењем Врховног команданта од 15. септембра 1944. од свих јединица у западној Србији и Шумадији формирана је 1. армијска група Народноослободилачке војске, у чији састав су ушли 1. пролетерски (1. и 6. пролетерска, 5, 17. и 21. ударна дивизија, а привремено и 37. дивизија) и 12. корпус (11, 16, 36. и, од почетка октобра, 28. ударна дивизија). Њен је задатак био да ослободи преостали део западне и централне Србије са Београдом, па је штаб групе одмах усмерио 12. корпус у Мачву, Поцерину и Посавину, а 1. корпусу дао задатак да врши притисак на фронту од Уба до Крагујевца, док је 37. дивизија (задржана на простору Златибора) требало да затвара правце који из Нове Вароши и Вишеграда изводе у долину Западне Мораве и да спречава активирање четника на том простору, у чему јој је садејствовао Ужички партизански одред. Развијајући офанзивна дејства по плану Врховног команданта, 16. дивизија 12. корпуса је 22. септембра продрла у рудник Зајачу, овладала гребеном планине Гучева и приближила се Ковиљачи и Лозници с југа. Истовремено је 36. дивизија у долини Јадра затворила пут Лозница — Ваљево. До 24. септембра 12. корпус је ослободио Лозницу и Ковиљачу. Овај успех имао је велики војнополитички значај; завршено је ослобођење готово целе западне Србије.

Дивизије 12. ударног корпуса стигле су у јужни део Мачве и, дохвативши се планинског масива између Дрине и Јадра (јужно), створиле ослонац за даље наступање на север и североисток, ка

долини Саве. Следећег дана 12. корпус је овладао планином Иверком, а 26. септембра разбио отпор четничког 2, 3. и 7. јуришног и Мајевичког корпуса на планини Церу и избио у Поцерину. Напредујући даље на север, 12. корпус је до краја месеца ослободио целу Поцерину и Мачву и избио на Саву источно и западно од Шапца; тако је Шабац, последњи непријатељев гарнизон у северозападној Србији, био блокиран. Врховни командант није одобрио напад на непријатељеве снаге у Шапцу због недостатка тешког наоружања, па је 12. корпус продужио блокаду града. Поред блокаде Шапца, а пошто су борбе за ослобођење северозападне Србије биле окончане, Корпус је ангажовао своје делове да у ослобођеним местима помогну формирање и избор народне и војне власти, а и да врше мобилизацију нових бораца.

Док је 12. корпус продирао ка Сави и Шапцу, 1. пролетерски корпус је морао држати достигнуту линију, припремајући удар ка Београду. Његове три дивизије, које су избиле на простор Рудника, Венчаца и Букуље и ослободиле Горњи Милановац и Аранђеловац, биле су све до 30. септембра ангажоване у непрестаним борбама против немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген“, једног пука дивизије „Бранденбург“ и четника; те снаге су настојале да поврате ослобођена места и да одбаце 1. корпус од комуникације Крагујевац — Београд. Остале дивизије овог корпуса углавном су остале до краја септембра у рејону Ваљева, Лајковца, Лазаревца и Љига, очекујући даљи развој догађаја у Мачви и Шумадији, јер је њихово даље наступање ка Београду зависило од успеха борбених дејстава на крилима и боковима 1. армијске групе.

У очекивању резултата на крилима и боковима, јединице 1. пролетерске дивизије протерале су 2. октобра делове немачких снага и ослободиле Уб, а два дана касније Вреоце. Из рејона Ваљева кренула је у Посавину 6. пролетерска дивизија и избила на десну обалу Саве. До првих дана октобра 1. армијска група ослободила је целу западну Србију (сем долине Западне Мораве и Шапца) и око половине Шумадије, разбила окупаторску и квислиншку власт и четничку организацију и приближила се Обреновцу, Београду, Крагујевцу и Поморављу. Ослобођене крајеве захватио је полет оружане борбе: десетине хиљада нових бораца ступиле су у јединице Народноослободилачке војске. Због овог прилива бројно стање 1. армијске групе се удвостручило.

Дејства 13. и 14. корпуса у јужној и источној Србији

Док је 1. армијска група изводила операције у западној Србији и Шумадији, јединице под командом Главног штаба Србије су дејствовале на својим операцијским просторима. Извршавајући директиву Врховног команданта од 19. августа 1944, Главни штаб је предузео мере за учвршћење руковођења и образовање нових јединица — 3. септембра је формирао 45. дивизију, а три дана касније и 13. и 14. корпус. У састав 13. корпуса ушле су 22. и 24. дивизија, затим 46. и 47. дивизија које су биле у формирању, а у састав 14. корпуса 23, 25. и 45. дивизија; под непосредном командом Главног

штаба задржана је 2. пролетерска дивизија. Дејства 13. корпуса усмерена су на простор од Ибра и Западне Мораве на југоисток до југословенско-бугарске границе, реке Пчиње и пребена скопске Црне горе. Задатак овог корпуса био је да уништава остатке четника и формације Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса у јужној Србији, руши комуникације, нарочито у долинама Јужне Мораве, Нишаве и Ибра, да напада и ослобађа градове и села која је непријатељ још увек држао, мобилише људство у Народно-ослободилачку војску, формира нове војне јединице, организује корпусну војну област, политички делује у народу и одржава везу с јединицама које су оперисале у Македонији, на Косову и Метохији, Црној Гори и Санџаку. Готово исте задатке имао је и 14. корпус, чија је оперативна зона била у источној Србији; требало је да он пре свега очисти Тимочку крајину од непријатеља, избије на Дунав у зону Неготина, Брзе Паланке и Доњег Милановца, што пре успостави везу са трупама Црвене армије које су се у офанзиви кроз Румунију и Бугарску приближавале источним границама Југославије, и да тиме створи што повољније услове за прелаз јединица Црвене армије преко Дунава, а затим да ослободи остали део источне Србије. Друга пролетерска дивизија имала је задатак да дејствује према Крушевцу и Сталаћу — с циљем да пресече комуникације Ниш — Београд и Сталаћ — Краљево.

Значај јужне и источне Србије, необично важних операцијских подручја, још више је порастао после 6. септембра 1944, када су трупе Црвене армије избиле на Дунав код Турн-Северина и на југословенско-румунску границу. Одбраном комуникацијског правца Скопље — Београд, немачка команда за Југоисток је настојала да обезбеди извлачење своје Групе армија „Е“ из Грчке и са македонско-србијанског ратишта на север. Одбраном источне Србије, немачке трупе су са истока затварале прилазе долини Велике Мораве и ка Београду, Нишу и Краљеву, важним комуникацијским чворовима. Због тога су на ова подручја довлачене нове немачке снаге. У духу директиве Врховног команданта од 31. августа, Главни штаб Србије развио је дејства својих јединица према Дунаву, ради ослобођења источне Србије и успостављања веза с Црвеном армијом, и у долини Јужне Мораве. Тако је 23. дивизија овладала Књажевцем 4. септембра, а Зајечаром 7. септембра; истог дана је 25. дивизија овладала Бољевцем. Заузимањем Књажевца и Зајечара и посудањем долине Тимока од јединица 23. дивизије прекинут је за Немце једини употребљиви пут дотура до Дунава и попречна веза иза јужног крила немачког источног фронта који је требало тек да се изгради. Тиме су снаге Народноослободилачке војске продрле иза леђа немачких трупа распоређених у великом дунавском луку. Поред тога, задат је последњи ударац четницима у источној Србији: они су престали да постоје као војска, а њихови остаци су се разбежали према Морави и Бору ради ослањања на окупаторске посаде.

После заузимања Књажевца, Зајечара и Бољевца, 14. корпус је 8. септембра продужио наступање на Дунаву: 23. дивизија од Зајечара ка Неготину и Прахову, а 25. дивизија ка Доњем Милановцу, док је 45. дивизија задржана код Књажевца, Бољевца и Сокобање да обезбеђује борбена дејства 23. и 25. дивизије од Параћина, Алек-

синца и Ниша. Дванаестог септембра ушла је 23. дивизија привремено у Неготин, а 25. дивизија избила на Дунав код Доњег Милановца, али град није успела да заузме. Истог дана су јединице 14. корпуса успоставиле везу са деловима Црвене армије на Дунаву.

Док је 14. корпус наступао према Дунаву, из Ниша се ка Зајечару, Неготину и Дунаву пробијала немачка 1. брдска дивизија, а од Пожареваца ка Бору, Зајечару, Неготину и Дунаву 2. пук оклопно-гренадирске дивизије „Бранденбург“. Требало је да ове немачке снаге, дивизијска борбена група „Фишер“ и друге јединице организују фронт према истоку на линији Тимок — Дунав, од Зајечара до Оршаве, да спрече прелазак трупа Црвене армије преко Дунава и Тимока и онемогуће садејство 14. корпуса Народноослободилачке војске са совјетским трупама приликом њиховог преласка преко Дунава и бугарско-југословенске пранице. Сем тога, оне су имале и задатак да држе комуникације које из долине Тимока изводе у долину Велике Мораве. Одбацивши заштитне делове 45. и 23. дивизије, немачка 1. брдска дивизија је 8. септембра повратила Сврљиг, 9. септембра заузела Књажевац и Зајечар, затим Неготин, а 13. септембра, после жестоких борби против делова 23. дивизије, избила на Дунав. Јединице 1. брдске дивизије спојиле су се код села Гротине са 2. пуком дивизије „Бранденбург“, који је продро у овај рејон од Пожареваца преко Бора; Немци су успели да образују фронт одбране на линији Власотинце — Бела Паланка — Зајечар — Неготин — Доњи Милановац.

Очекујући наступање трупа Црвене армије из Румуније и Бугарске, штаб 14. корпуса Народноослободилачке војске одлучио је да своје снаге из долине Тимока оријентише више на запад, према Великој Морави, како би с вододелнице између Тимока и Мораве дејствовале у непријатељевој позадини, а нарочито по комуникацијама у позадини немачког фронта на Тимоку и Дунаву. Он је 25. дивизију упутио на друм Неготин — Пожаревац, 23. дивизију на пут Бор — Петровац, а 45. дивизију на комуникацију Ниш — Зајечар — Параћин. Оне су успешно дејствовале на тим комуникацијама све до краја септембра, те је непријатељ могао да се користи путном мрежом само местимично, и то уз велике напоре и жртве. Неке од тих комуникација биле су потпуно избачене из употребе за моторна возила, а железничка пруга Ниш — Прахово онеспособљена за саобраћај.

До краја септембра, јединице 14. корпуса су ослободиле готово сву територију источне Србије од Тимока и гребена Дели-Јована до Велике Мораве, и пресекле правце повлачења немачких делова од југословенско-бугарске границе ка Великој Морави. Оне су између Тимока и Мораве држале преко 250 км комуникација Неготин — Пожаревац, Зајечар — Петровац, Зајечар — Параћин и Књажевац — Сокобања — Алексинач. Корпус је груписао главне снаге у северном делу источне Србије, спремне да пружи непосредну помоћ трупама Црвене армије. Поред тога, јединице 14. корпуса и партијско-политичке и друге организације Народноослободилачког покрета, као и органи народне и војно-позадинске власти на терену — припремили су становништво да пружи онострану помоћ совјетским трупама при њиховом наступању и борбама: уклањањем препрека на

путевима, оправљањем путева и мостова, достављањем обавештења и података о непријатељу и бригом о смештају и исхрани трупа, а нарочито рањеника.

Одмах после формирања, 13. корпус Народноослободилачке војске је предузео нападе на свом операцијском подручју у јужној Србији. Делови 22. дивизије заузели су Сурдулицу 7. септембра, а Пиротски партизански одред Љубераћу код Бабушнице, док је 12. српска бригада разбила четнички Чегарски корпус код Гашиног Хана. Сутрадан су 8. српска бригада и Врањски партизански одред ослободили Врање и Бујановац и продужили наступање ка Прешеву. Истовремено су делови 8. српске бригаде са 13. српском бригадом 24. дивизије разбили непријатељеву посаду у Владичином Хану, а сутрадан сломили напад немачких снага и балиста који су покушали да поврате Владичин Хан. Развијајући дејства ка Пироту, делови 22. дивизије су 11. септембра ослободили Пирот, Бабушницу и Цариброд (Димитровград); истога дана ослобођен је и Босиљград.

До краја септембра 13. корпус је знатно проширио и учврстио слободну територију. Непријатељ је на његовом операцијском простору држао само још добро брањене гарнизоне Ниш, Лесковац, Власотинце, Белу Паланку и упориште Бело Поље код Сурдулице, надајући се да ће из њих успоставити прекинуту везу са Групом армија „Е“ у Грчкој и Македонији. Железничка пруга и пут у долини Јужне Мораве потпуно су избачени из употребе, због чега су немачке окупаторске снаге биле присиљене да саобраћај са Грчком и Македонијом обављају само друмом и железничком комуникацијом која од Скопља води Ибарском долином. Четничке снаге биле су потпуно разбијене, а балисти су претрпели осетне губитке, нарочито код Бујановца и Прешева. Прилив нових бораца омогућио је да се од 1. до 20. септембра на југу Србије формира неколико нових партизанских одреда и девет бригада, а 20. септембра је формирана и 46. дивизија Народноослободилачке војске, која је одмах оријентисана на простор Врања ради затварања правца од Скопља и Ђиљана. Штаб 13. корпуса успоставио је чвршће везе са Штабом 2. армије нове отечественофронтске Бугарске, која је у међувремену образована од ранијег бугарског 1. окупационог корпуса и других делова, и започео с њим преговоре о заједничким операцијама против немачких снага на нишком правцу.

Непосредно потчињена Главном штабу Србије била је и 2. пролетерска дивизија. Она се 9. септембра са подручја Топлице пребацила у рејон Крушевца где је, ослањајући се на северне падине Јастрепа, рушила комуникацију Краљево — Крушевац — Сталаћ — Ниш и водила борбе против немачких окупационих снага, четника и делова Српског добровољачког корпуса и Српске државне страже. У исто време припремала се за прелаз на леву обалу Западне Мораве и продор у Шумадију — у духу плана Врховног штаба.

Јединице под командом Главног штаба Србије постигле су значајне успехе у источној и јужној Србији. Оне су завршиле ослобођење и војнички учврстиле преко три четвртине ове територије, успоставиле непосредну везу с трупама Црвене армије на румунској страни Дунава и с трупама нове отечественофронтске Бугарске, које су се налазиле под командом Црвене армије на нишком правцу,

нанела осетне губитке Немцима, четницима, белогардејцима и недићевско-љотићевским квислинзима и потпуно онеспособиле железнички саобраћај у источној Србији и долини Јужне Мораве од Куманова до Ниша.

Продор 1. армијске групе у срце Шумадије, избијање њених делова у долину Колубаре и на Саву, избијање 14. корпуса на Дунав и затварање долине Јужне Мораве, а што је извршио 13. корпус, означили су успешан завршетак друге етапе операција за коначно ослобођење Србије. Тиме су била остварена два основна циља ових операција: војне формације и политичке организације Драже Михаиловића и коалиција окупатор — Недић — Михаиловић били су разбијени; крупне снаге Народноослободилачке војске биле су тиме постављене на положаје с којих су могле приступити даљој реализацији основног стратегијског циља операција — коначном ослобођењу преосталих делова Србије и Београда. Брз пораз и растројство четничко-недићевских војних формација и целокупне четничке и квислиншке организације показали су да те снаге нису имале подршку у српском народу и да су се одржавале пре свега ослањајући се на окупатора. До краја септембра било је већ ослобођено преко две трећине територије Србије. Непријатељ се још држао углавном у Понишављу — од Беле Паланке до ушћа Нишаве, у Поморављу — од Лесковца до ушћа Мораве, и од Пожеге до Сталаћа, у долини Тимока и на ширем простору Београда и Крагујевца. На ослобођеној територији, а делимично и на окупираној, активно су радили Главни народноослободилачки одбор Србије, три обласна, 10 окружних, 14 градских, 82 среска и неколико стотина општинских, сеоских и месних народноослободилачких одбора са преко 5.000 одборника. У присуству 530 делегата, 12. септембра 1944. је у ослобођеном Прокупљу одржана Конференција делегата Народноослободилачког покрета јужне и источне Србије. На њој је као најважнији задатак постављено: даље ангажовање у мобилизацији бораца и прикупљање материјалних средстава за помоћ фронту.

Завршне операције за ослобођење источне и јужне Србије

Пошто су се војно-политички догађаји у Србији у септембру 1944. и даље убрзано развијали на штету окупатора, немачки врховни командант Југоистока је предузео мере да довуче нове трупе из Грчке и јужног дела Југославије. Група армија „Е“ требало је да се повуче из Грчке на север и што пре повеже с Армијском групом „Фелбер“ у Србији. Поред 4. СС полицијске оклопне дивизије, која је 6. септембра упућена из Скопља ка Београду, 1. брдске и 7. СС дивизије „Принц Еуген“ које су већ биле стигле у Србију — предвиђено је транспортовање 92 моторизоване бригаде и осталих делова дивизије „Бранденбург“ из Далмације према Београду, а затим ка источној Србији, Вршцу и Белој Цркви у Банату, и 11. пешадијске ваздухопловне дивизије из рејона Атине у рејон Скопља, а касније ка Београду. Из Грчке је 12. септембра упућен према Београду 18. СС полицијски пук, а 19. септембра је наређено 117. ловачкој дивизији да се из Грчке такође пребаци у рејон Београда. Почетком

октобра, Команда Југоистока пребацила је из Грчке и један пук тврђавске дивизије „Родос“, а поред тога је наређено да у рејон Београда хитно крене пет пуковских група: три из Групе армија „Е“ и две из 2. оклопне армије.

Командант немачких снага у Србији добио је задатак да у источном делу Србије, према трупама Црвене армије у Бугарској и јужној Румунији, организује одбрану на линији: село Клисуре — Бела Паланка — Кладово. Ову одбрану требало је наслонити — десно — на фронт одбране Бујановац — Крива Паланка — Берово — доњи ток Струме — Орфано, који су организовале немачке 11. и 22. дивизија, и лево, у Банату — на фронт одбране Корпусне групе „Шнекенбургер“, и тиме обезбедити комуникације које воде из Грчке преко Македоније и Србије у правцу Будимпеште. Према плану команданта немачких трупа у Србији, требало је да корпус генерала Артура Милера (ојачана 1. брдска и 7. СС дивизија) бране зону чија је десна граница била линија Брезник (град у Бугарској) — село Клисуре (југоисточно од Црне Траве) — Владичин Хан, а лева граница линија Турн-Северин — десна обала Дунава — Смедерево. Поред тога, требало је да командант Србије организује одбрану у северном делу Србије — према јединицама 1. армијске групе Народноослободилачке војске које су се шириле ка Београду и долини Велике Мораве.

Улазак трупа Црвене армије у Румунију и Бугарску и успешне офанзивне операције Народноослободилачке војске у Југославији, посебно у Србији, неодложно су захтевали да се усагласе дејства двеју савезничких армија, па је врховни командант маршал Тито 19. септембра 1944. одлетео авионом у Крајову (Румунија), а затим у Москву, и са владом Совјетског Савеза и Главном командом Црвене армије споразумео се о заједничким операцијама Народноослободилачке војске и оних трупа Црвене армије које су имале задатак да из Румуније и Бугарске преко источног дела Југославије наступају ка Будимпешти. Након повратка из Москве, Тито се 5. октобра у Крајови састао с Командом 3. украјинског фронта Црвене армије, којом приликом је размотрен општи план заједничких операција и утаночено борбено садејство совјетско-југословенских јединица у тим операцијама. Истога дана Тито је усвојио молбу делегације отечественофронтовске владе Бугарске и у име Националног комитета ослобођења Југославије потписао декларацију о учешћу нове бугарске војске у операцији против немачких трупа на нишком правцу. Одобравање учешћа деловима тек реорганизоване бугарске војске у операцијама на једном уском правцу територије Југославије требало је да допринесе јачању поверења и добрих односа између две суседне земље, да новој Бугарској олакша међународни положај и омогући укључивање у антифашистичку коалицију и да бугарској влади помогне да се консолидује.

Продор Црвене армије у источну Србију најпре су извршили делови 75. стрељачког корпуса, прешавши Дунав северозападно од Кладова ноћу између 21. и 22. септембра. Ти делови су 24. септембра код села Мироча дошли у додир са 16. српском бригадом 25. дивизије, која је већ дејствовала на овом терену. Снаге ојачане немачке 1. брдске дивизије, 2. пука дивизије „Бранденбург“ и дивизијске Бор-

бене групе „Фишер“ предузеле су 25. септембра противудар, потисле делове 75. стрељачког корпуса и у рејону јужно од села Слатине избиле на Дунав. Ситуација се нагло побољшала кад су челне јединице 57. армије совјетског 3. украјинског фронта ноћу, уочи 28. септембра, избиле на југословенско-бугарску границу и почеле да је прелазе. Сутрадан су прешле Тимок и предузеле напад главне снаге 68. стрељачког корпуса у правцу Неготина, 30. септембра су ослободиле Неготин и Прахово, спојиле се са 75. стрељачким корпусом и 1. октобра наставиле општи напад уз садејство дивизија 14. корпуса Народноослободилачке војске. Трупе 57. армије (64. и 68. стрељачки корпус) са истока, и 14. корпус Народноослободилачке војске са запада, нападајући између Штубика и Дунава, окружили су немачку 1. брдску дивизију и један пук дивизије „Бранденбург“ и одвојили немачку Борбену групу „Грот“ у рејону Зајечара од групе код Бора. Да би тим раздвојеним снагама олакшао пробој из окружења, командант армијске групе „Фелбер“ упутио је Борбену групу „Витман“ из Београда према Кучеву, а из Тополе преко Параћина ка Зајечару ојачани 14. брдски ловачки пук 7. СС дивизије. Притешњена нападима совјетских јединица и 14. корпуса Народноослободилачке војске, 1. брдска дивизија с деловима дивизије „Бранденбург“ и осталим деловима који су реорганизовани у Корпусну групу „Штетнер“ — пробијала се преко Мајданпека и Кучева према доњем току Велике Мораве. Трећег октобра ослобођен је Бор. Јединице совјетског 64. стрељачког корпуса и предњи делови 4. гардијског механизованог корпуса на левом крилу, уз садејство 45. дивизије Народноослободилачке војске и Зајечарског партизанског одреда, ноћу уочи 8. октобра ослободиле су Зајечар, 10. октобра Бољевац, а 12. октобра избиле на Велику Мораву, југозападно од Параћина. Део тих совјетских јединица и 45. дивизија Народноослободилачке војске, уз помоћ Књажевачког партизанског одреда, ослободили су 10. октобра Коњажевац, а 12. октобра Сврљиг, Ражањ и Алексинац, те код Сталаћа успоставили везу с 2. пролетерском дивизијом Народноослободилачке војске на левој обали Јужне Мораве. У међувремену, ноћу између 9. и 10. октобра, Велику Мораву је код Свилајнца прешла совјетска 5. самостална гардијска моторизована стрељачка бригада и заједно с деловима 113. стрељачке дивизије овлада мостобраном између Марковца и Лапова. Затим је Велику Мораву прешао и цео 68. стрељачки корпус и ослободио Велику Плану. Совјетски 4. механизовани корпус, привучен ради увођења у борбу ка Београду, избио је 10. октобра на десну обалу Мораве у рејон Петровца на Млави и села Ждрела, спреман за развијање успеха 57. армије на београдском правцу.

Избијањем трупа 3. украјинског фронта Црвене армије и 14. корпуса Народноослободилачке војске у долину Велике Мораве завршене су жестоке борбе за коначно ослобођење источне Србије. Тада је главнина 14. корпуса оријентисана ка Пожаревцу и Нишу, а 23. дивизија у правцу Београда. Као основну ударну снагу у борби за Београд Црвена армија је убацила покретну пругу 3. украјинског фронта, док се главнина 64. и 68. стрељачког корпуса упутила у Поморавље и даље према Крушевцу и Крагујевцу — да штити леви бок снага које су вршиле удар у правцу Београда. Према Крушевцу

и Крагујевцу биле су упућене и две дивизије Народноослободилачке војске са истим задатком. Разбијање немачких снага у источној и западној Србији и у Шумадији угрозило је и одбрану непријатељеве групације на простору Ниш, Лесковац, Власотинце, Бела Паланка, пошто је била пресечена одступница на север, долином Мораве ка Сталаћу и, даље, у правцу Београда и Краљева. Такође јој је био запречен и одступни правац на југ према Скопљу и на исток ка Приштини. Тако се ова групација нашла у потпуном окружењу. И поред тога, немачка Команда Југоистока остала је упорно при одлуци да што дуже и упорније брани Ниш и Лесковац, надајући се да ће некако успети да успостави везу између јужног крила Армијске групе „Фелбер“ и Групе армија „Е“, чије су јединице настојале да отворе пролаз из скопске оперативне зоне преко Куманова, Враћа и Ниша на север.

По наредби маршала Тита, Главни штаб Србије одредио је 13. корпус да са бугарском 2. армијом учествује у операцији за ослобођење Ниша. Планом операције, који је направио Штаб 13. корпуса Народноослободилачке војске с представником Команде 3. украјинског фронта, предвиђено је окружење и уништење немачких снага код Ниша. Операција је почела 8. октобра. Савлађујући упорну немачку одбрану, 1. власотиначка бригада 22. дивизије Народноослободилачке војске, подржана бугарским тенковским пуком и дејством совјетске авијације, ослободила је Власотинце 10. октобра, док је главнина дивизије наступала преко Бабичке горе ка планини Селичевици и Нишу. Сутрадан су делови бугарске 6. и 9. дивизије овладели Белом Паланком, 15. српска бригада 47. дивизије Народноослободилачке војске потиснула је немачку заштитницу и ослободила Лесковац; 47. дивизија је продужила наступање преко Дољевца ка Нишу, Бугарска 2. армија наступала је са истока преко села Калне, Беле Паланке и села Равне Дубраве; на интервенцију Команде 3. украјинског фронта она је убрзала напад, па су њене три дивизије 11. октобра биле просечно удаљене око 35 km од Ниша. Главни штаб Србије наредио је својим јединицама, које су биле на око 10—15 km јужно и западно од Ниша, да напредовање ускладе с наступањем бугарске 2. армије. Са севера ка Нишу наступали су делови 45. дивизије Народноослободилачке војске с деловима совјетског 1. утврђеног рејона. На правцу од Сталаћа ка Нишу налазила се 2. пролетерска дивизија Народноослободилачке војске, која је заузела више непријатељевих упоришта у долини Јужне Мораве и тако онемогућила евентуалну интервенцију непријатеља са севера према Нишу и његово повлачење из Ниша и долином Јужне Мораве на северозапад. Од Прокупља према Нишу, на левој обали Јужне Мораве, ударе је наносила 24. дивизија Народноослободилачке војске. Према Врању се упутила 46. дивизија која је град поново и коначно ослободила 11. октобра, одбацивши немачке делове у Гњилане.

Притиснута надмоћним снагама, немачка нишка групација је ноћу, уочи 12. октобра, почела да се пробија из Ниша ка Прокупљу. Она се сукобила са 24. и 47. дивизијом Народноослободилачке војске и убрзо се нашла у потпуном окружењу на простору између села Мрамора и Југбогдановца. Тесно садејствујући, те снаге су 14.

октобра, уз подршку авијације совјетске 17. ваздухопловне армије и два батаљона бугарске оклопне бригаде, разбиле немачку 7. СС дивизију, која је чинила кичму снага нишке зоне; њен мањи део се пробио ка Приштини, а неке њене групе су се разбежале по планини Јастрепцу. Потискујући немачку заштитницу, 22. дивизија Народноослободилачке војске с југа, делови 45. дивизије с деловима совјетског 1. утврђеног рејона са севера и бугарске 6. дивизије са истока — до 16 часова тога дана ослободили су Ниш. Дан раније делови 46. дивизије Народноослободилачке војске и бугарске 1. дивизије разбили су немачку посаду и ослободили Бело Поље код Сурдулице. Тако је после седмодневних борби завршена нишка операција у којој су катастрофално разбијене главнина 7. СС дивизије „Принц Еуген“ и све снаге које су јој биле потчињене и биле предвиђене за одбрану Нишке оперативне зоне. Истога дана су јединице совјетског 64. стрељачког корпуса и 2. пролетерске дивизије Народноослободилачке војске ослободиле Крушевац.

Београдска операција

У међувремену тежиште одбране у Србији пренело се у област београдског стратегијског чвора. Врховни командант немачких оружаних снага на Југоистоку одлучио је да га немачке трупе упорно бране, како би Групи армија „Е“ омогућиле да се извуче из Грчке, Албаније и Македоније долином Ибра, да се прикупи на простору Краљева, Крагујевца и Чачка и изврши продор ка Београду — да би стабилизовала фронт јужно од Дунава, долином Велике Мораве, доњим током Западне Мораве и Ибра, преко Санџака и Црне Горе до Јадранског мора. Али како су се совјетски 4. гардијски механизовани и 68. стрељачки корпус спојили 11. октобра код Смедеревске Паланке са 5. дивизијом, а код села Наталинаца са 21. дивизијом 1. армијске групе Народноослободилачке војске, а 64. стрељачки корпус код Сталаћа са 2. пролетерском дивизијом, немачка одбрана на Морави је разбијена и њихове снаге у Србији потпуно су раздвојене. Ипак, оне су се држале у долини Западне Мораве ослањајући се на Краљево и Крагујевац — ради прикупљања снага које су пристизале из Грчке и Македоније. За одбрану оперативне зоне Београда, немачка команда је имала Корпусну групу „Шнекенбургер“, укупне јачине око 30.000 војника. Посебну немачку групацију која ће учествовати у борбама код Београда чиниле су јединице које су се под борбом пробијале из североисточног дела Србије. Те снаге су припадале новоформираној Корпусној групи „Штетнер“, јачине око три дивизије или око 30.000 војника. Њену кичму чинила је 1. брдска дивизија.

Врховни командант Народноослободилачке војске наредио је 6. октобра 1. армијској групи да се припреми за операцију ослобођења Београда. Четири дана касније, 10. октобра, он је издао директиву 1. армијској групи да једном дивизијом затвори правац који од Крагујевца води ка Тополи и даље на север, а свим осталим снагама да брзо надиру ка Београду и да га ослободе заједно са совјетским трупама. Тако су 1. пролетерски корпус и совјетски

ојачани 4. гардијски механизовани корпус упућени ка Београду са простора Смедеревске Паланке, Младеновца и Тополе; совјетска 5. самостална мотострељачка бригада и 1. крајишка бригада 5. дивизије Народноослободилачке војске из рејона Паланке ка Смедереву, а 12. корпус Народноослободилачке војске југоисточно од Обреновца, десном обалом Саве, ка Београду. Њихова дејства обезбеђивали су с југа совјетски 68. стрељачки корпус и 17. дивизија Народноослободилачке војске, упућени од Велике Планае и Тополе према Крагујевцу, и јединице совјетског 64. стрељачког корпуса и 2. пролетерске дивизије усмерене од Крушевца према Трстенику и Краљеву и преко Параћина према Крагујевцу.

Делови 1, 5. и 17. дивизије 1. пролетерског корпуса, уз садејство совјетске 36. гардијске тенковске бригаде, ослободили су 12. октобра Тополу и Младеновац. Прелазећи у гоњење разбијених немачких делова, јединице 1. пролетерског и совјетског 4. гардијског механизованог корпуса ослободиле су 13. октобра Раљу, а сутрадан сломиле снажан отпор непријатеља и заузеле Авалу, избиле пред Бањицу и наставиле наступање према Дедињу, Топчидеру, Кошутњаку и Малом Мокром Лугу. За то време су совјетска 5. самостална мотострељачка бригада и 1. крајишка бригада 5. дивизије сломиле одбрану немачких снага на правцу Паланка — Смедерево и 14. октобра напале делове у Смедереву, али су се због наиласка челних јединица немачке Корпусне групе „Штетнер“ од Пожаревца морале повући ка Гроцкој и јужно од Смедерева. За то време је 12. корпус Народноослободилачке војске, у чији је састав ушла и 28. ударна дивизија из источне Босне, наступао ка Београду; његова 36. дивизија ослободила је 14. октобра Обреновац, а главнина избила код Остружнице и Железника. Део совјетске 109. стрељачке дивизије је са 12. војвођанском бригадом Народноослободилачке војске 10. октобра форсирао Дунав, око 10 км источно од Београда, и успоставио мостобран на десној обали. Одмах пошто су избиле пред главну линију немачке одбране у Београду, главнина 1. армијске групе Народноослободилачке војске и совјетског 4. гардијског механизованог корпуса упућена је од Бањичког виси преко Аутокоманде и Славије (данас Трг Димитрија Туцовића) ка Савском мосту, Теразијама и Калемегдану, а помоћне снаге у два правца: преко Чукарице и Топчидера ка „Мостару“ и, даље, ка Главној железничкој станици, а затим од „Цветкове механе“ ка Вуковом споменику и Панчевачком мосту. У напад на град уведене су и две совјетске стрељачке дивизије, а напад су подржавали совјетска артиљерија, борбена авијација 3. украјинског фронта и Дунавска речна ратна флотила.

Савладавши јак отпор немачких јединица, 16. дивизија Народноослободилачке војске продрла је 15. октобра на Чукарицу, али су се немачки делови одржали у школи, цркви, фабрици шећера и тунелу; њих су даље нападали делови 28. дивизије Народноослободилачке војске, а 16. дивизија је продужила дејство ка Главној железничкој станици. Јединице 11. и 28. дивизије Народноослободилачке војске заузеле су Жарково и Баново Брдо и преко Топчидера и „Мостара“ избиле у Штросмајерову (данас Слободана Пенезића Крцуна) и кнеза Милоша улицу. Истовремено је 6. пролетерска

дивизија сломила отпор немачких снага у Топчидеру и преко Топчидерског брда и „Мостара“ продрла до Дедиња и код Караборћевог парка, 1. пролетерска дивизија је продужила ка Славији, па подржана 36. тенковском бригадом и совјетском артиљеријом избила предвече 15. октобра до Народне скупштине и Старог двора. Делови 5. и 21. дивизије Народноослободилачке војске и совјетске 14. механизоване бригаде, наступајући преко Малог Мокрог Луга и Звездаре, избили су мањим снагама до Железничке станице „Дунав“, а главнином до Техничког факултета и заузели Велики Врачар.

Немачка Корпусна група „Штетнер“ пристизала је преко Смедерева и Гроцке надомак Београда. Њен челни одред разбили су делови 5. дивизије Народноослободилачке војске код Малог Мокрог Луга 15. октобра око подне. Јединице 5. и 21. дивизије и совјетске 15. механизоване бригаде, подржане совјетском артиљеријом, тога дана су одбиле све нападе те немачке групе из рејона села Болеча ка Звездари. Поновљени покушај продора 16. октобра после подне и у току ноћи и следећег дана изјутра указали су на њену намеру да се са простора Болеча пробије ка Авали и даље, на запад, ка Чукарици. Да то спречи, Штаб 1. армијске групе повукао је из града најпре 11. дивизију и оријентисао је према Авали, па 2. личку бригаду 6. пролетерске дивизије, а затим и делове 16. и 36. дивизије, које је поставио код села Велике Моштанице, Мељака, Сремчице и Рушња. Тада је и 23. дивизија 14. корпуса стигла на простор између села Врчина и Рипња, док су се делови совјетског 75. стрељачког корпуса и 5. самосталне мотострељачке бригаде, пошто су 14. октобра ослободили Пожаревац и 16. октобра Смедерево, приближили Гроцкој и Болечу са југозапада. Како Корпусна група „Штетнер“ из рејона Болеч — Лештане није успела да се ноћу између 17. и 18. октобра пробије према Авали, 21. дивизија и делови 5, 6, 11, 23. и 36. дивизије Народноослободилачке војске, 4. гардијског механизованог, 75. стрељачког корпуса и 73. гардијске и 236. стрељачке дивизије Црвене армије — предузели су напад да је разбију. Притиснуте немачке снаге извршиле су током дана више јаких противнапада ради пробоја и успеле да се мало помере ка западу. Сутрадан је ова немачка групација била разбијена југозападно од Авале, пошто је претрпела велике губитке. До 21. октобра се на запад до Шапца и под борбом пробило укупно око 12.000 немачких војника, али само са лаким пешадијским наоружањем. Групу су код Коцељева и Владимировца, где се успела пробити, прихватили делови немачке дивизије „Бетхер“, упућени из Шапца, и спасли је од потпуног уништења.

За то време су борбе у Београду настављене с несмањеном жестином. Постепено продирући према Калемегдану и Главној железничкој станици, 1. и 6. пролетерска дивизија, подржане совјетском артиљеријом и тенковима, успеле су да до 18. октобра одбаце немачке снаге на последњу линију унутрашње одбране која је обухватала Главну железничку станицу, зграду Министарства саобраћаја, хотеле „Москву“ и „Балкан“, палату „Албанију“, Калемегдан и Електричну централу. Немачка Борбена група „Цимерман“ пружала је снажан отпор на Чукарици, подржана артиљеријом са Беојанијске косе и Аде циганлије; 19. октобра јединице 28. дивизије

одбиле су жесток немачки покушај пробоја из Чукарице ка Раковици и Дедињу. Тога дана су 1. и 6. дивизија са деловима совјетског 4. гардијског механизованог корпуса заузели палату „Албанију“, хотеле „Москву“ и „Балкан“, зграду Министарства саобраћаја и продрле у Главну железничку станицу и друге брањене објекте у том рејону. Сутрадан, 20. октобра око 6 часова, на јуриш је заузет Калемегдан, ускоро затим и Савски мост, а до 19 часова и Чукарица. Београд је био ослобођен. Тога дана су јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије прешле преко Савског моста и 22. октобра ослободиле Земун. После тога, јединице 1. армијске групе наставиле су борбе за протеривање непријатеља из Срема.

Завршне борбе у Србији

Упоредо с нападом на Београд, с несмањеном жестином вођене су борбе и на другим одсечима фронта: јединице совјетског 68. стрељачког корпуса и 17. дивизија Народноослободилачке војске водиле су борбу за ослобођење Јагодине (Светозарева) и Крагујевца, а 64. стрељачки корпус Црвене армије, 2. пролетерска дивизија и део снага 45. дивизије борили су се у рејону Трстеника, Параћина и Буприје. Совјетска 223. стрељачка дивизија ослободила је Параћин без борбе 13. октобра, пошто су се немачке јединице повукле претходне ноћи на леву обалу Мораве. Истога дана су немачки војници напустили и Буприју и у град су ушле јединице совјетске 223. стрељачке дивизије. Одлучне борбе за ослобођење Јагодине почеле су увече 16. октобра. У раним јутарњим часовима 17. октобра у Јагодину су ушли делови 113. и 223. стрељачке дивизије Црвене армије. Дан раније, 16. октобра, 2. пролетерска дивизија и делови совјетске 52. стрељачке дивизије, продирући долином Западне Мораве, ослободили су Трстеник и одбили немачке снаге према Краљеву.

Ослобођењем Поморавља и ранијим ослобођењем Тополе, а и успешним дејствима 2. пролетерске дивизије и совјетске 52. стрељачке дивизије у долини Западне Мораве на правцу Крушевац — Краљево — рејон Крагујевца се нашао дубоко обухваћен са бокова, што је створило услове и за његово ослобођење. Јединице совјетског 68. стрељачког корпуса и 17. дивизија Народноослободилачке војске почеле су борбу за Крагујевац још 14. октобра, а 20. октобра предузеле су одлучујући напад на град, ослободивши га 21. октобра, управо на трећу годишњицу трагичног 21. октобра 1941, када су немачки завојевачи као одмазду бездушно стрељали око седам хиљада крагујевачких родољуба, међу којима и неколико стотина ђака средњих школа. После тога је тежиште борби пренето на простор средњег и горњег тока Западне Мораве и долину Ибра. Држањем Краљева и Чачка, стално ојачавани немачки 34. армијски корпус обезбеђивао је Групи армија „Е“ одступницу долином Ибра и Западне Мораве у правцу Босне. Против немачких снага на овом сектору и оних које су се повлачиле из Грчке и Македоније на правцима Краљево — Ужице — Љубовија и Рашка — Нови Пазар — Сјеница — Вишеград — ангажоване су 2. пролетерска, 23,

25, 37. и 45. дивизија Народноослободилачке војске, Краљевачки, Чачански и Ужички партизански одред, а извесно време и делови 68. стрељачког корпуса Црвене армије. Веома тешке борбе вођене су свакодневно готово два месеца. Пошто је прихватио зачелне јединице Групе армија „Е“, немачки 34. армијски корпус почео је и сам да се постепено извлачи према Дрини. Нападајући његове јаче заштитнице, 2. пролетерска дивизија, у садејству са делом снага 25. дивизије и совјетске 223. стрељачке дивизије — ослободила је Краљево 29. новембра; 2. дивизија у садејству са 23. и 25. дивизијом — Чачак 3. децембра; 25. дивизија — Ариље и Ивањицу 3. децембра; 2. и 25. дивизија — Пожегу 13. децембра, а Ужице 16. децембра заједно са Ужичким партизанским одредом.

Истог дана, 23. дивизија Народноослободилачке војске ослободила је Љубовију. Немачке снаге су одступиле преко Дрине у Босну. На правцу Рашка — Нови Пазар — Сјеница — Вишеград Немци су се повлачили са мање сметњи, јер на њихово повлачење нису могле битно утицати јединице 37. дивизије, Милешевски, Сјенички и 2. санџачки партизански одред, и поред сталних напада дуж комуникације, као ни јединице 22. дивизије које су наступале од Рашке. Поред тога, овим правцем повлачиле су се и све преостале четничке снаге из Србије, које су ометале борбу јединица Народноослободилачке војске против немачких снага. Водећи оштре борбе против немачких заштитних делова и четника, 22. дивизија је ослободила Рашку 28. новембра, Нови Пазар 30. новембра, а Сјеницу 8. јануара 1945. године. Тридесет седма дивизија и Санџачки партизански одред, под борбом против делова немачког 91. армијског корпуса, ослободили су Пријепоље 10. јануара, а Прибој 12. јануара. Овим последњим борбама у југозападној Србији и Санџаку завршено је чишћење целе територије Србије и њено потпуно и коначно ослобођење од фашистичког окупатора. Повезана са ослобођењем Македонијом и Црном Гором, Србија је од тада представљала стратегијску базу за вођење борби у завршној етапи народноослободилачког рата.

Истодобно су биле ослобођене Далмација и знатан део Босне и Херцеговине. Тиме је била завршена прва етапа операција за коначно ослобођење Југославије. Народноослободилачка војска, као самостална оружана сила, успоставила је јединствен, стабилизovan фронт од Драве преко Срема, Босне и јужне Лике до Јадранског мора. На тај начин, југословенски фронт се слио у чврст непрекидан савезнички стратегијски фронт којим је окружена Хитлерова Немачка: наслањао се на совјетски фронт у Мађарској и преко Јадранског мора на англо-амерички у Италији.

Ослобођењем Србије из основа је измењена стратегијска ситуација на југословенском ратишту. Немци су били приморани да свој балкански фронт помере неколико стотина километара на запад. Немачка Група армија „Е“ није могла да поправи положај немачких снага у Југославији и источним деловима земље, него је била приморана да сама себе спасава.

Ослобођењем Београда и целе Србије задат је одлучујући ударац четничким снагама и свим комбинацијама домаће буржоазије и међународне реакције. Сви су они шпекулисали са Србијом и

Дражом Михаиловићем у нади да ће се он моћи одржати и добити признање савезника или бар изазвати притисак на народноослободилачки покрет и евентуално изнудити војну интервенцију Англо-Американаца. Показало се да четници нису имали дубљу подршку народа. Брзо су војнички и политички потучени. Све те комбинације пред снагом Народноослободилачке војске пале су као кула од карата.

Одмах после ослобођења Београда у њега су дошли маршал Тито, Политбиро ЦК КПЈ, чланови Врховног штаба Народноослободилачке војске, Председништво АВНОЈ-а и чланови Националног комитета ослобођења Југославије, Главни Народноослободилачки одбор Србије и друге установе народноослободилачког покрета. Београд је постао центар одакле се руководило даљим операцијама југословенских оружаних снага, обновом земље и изградњом и учвршћењем револуционарне народне власти.

Од 9. до 12. новембра 1944. одржана је у слободном Београду Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС). Скупштина је на свом првом заседању изабрала највишу законодавну извршну власт Србије и донела одлуке које су чиниле политички и правни основ Србије као републике у братској заједници равноправних југословенских народа и народности и њихових република и покрајина. Скупштина је, пре свега, извршила последње припреме за мобилизацију свих људских, материјалних и моралних снага Србије у борби за коначно ослобођење и изградњу нове Југославије. Тумачећи најдубље тежње српског народа, изражене 1941. године, 885 његових представника усвојило је одлуку о стварању нове заједничке државе организоване на социјалистичким основама и о сједињавању свих народа и народности Југославије у републику слободних и равноправних народа и народности.

Избором Извршног одбора Јединственог народноослободилачког фронта Србије, 12. новембра 1944, Србија је добила и своје опште политичко руководство. Овим избором Извршног одбора ЈНОФ-а Србије завршено је оснивање руководства Народног фронта (данас Социјалистичког савеза) свих федералних јединица Југославије.

LIBERATION OF SERBIA IN 1944

In summer 1944 the strategical plan of the General Headquarters, concerning the transfer of the focus of operations of a part of forces of the National Liberation Army of Yugoslavia to the Eastern provinces of the country and the operations for the liberation of Serbia began to be carried into effect. In the final stage of the cycle of these operations — in the last days of September and in the course of October — the forces of the National Liberation Army effected the direct fighting cooperation with the troops of the Red Army and with those of the Patriotic Front Bulgaria.

The object in view was successfully accomplished under extremely difficult conditions of the armed and political struggle: the strategical situation on the Yugoslav theatre of war was completely changed; in the stubborn fights against the mighty forces of the enemy, with great losses on both sides, Serbia and Belgrade were liberated; the counter-revolution was annihilated both physically and politically, the retreat of the German Group E of Armies from Greece and Macedonia to the Pannonian plain was thwarted and the southern wing and flank of the Red Army troops on the direction Bucharest — Budapest — Vienna strengthened; the active Yugoslav front was connected with the left wing of the Red Army and the united allied front against Hitler's Germany established; new quotas of soldiers and war materials, destined to strike decisive blows to the enemy on the Yugoslav front and the definitive liberation of the entire Yugoslavia ensured.